CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला
६४

साहित्यदर्पणालोकः

(साहित्यदर्पण-प्रश्नोत्तरी)

१-६

नवीन पाठ्यक्रमानुसार लघु एवं अतिलघु प्रश्नोत्तर सहित

सम्पादक
श्री रामजीलाल शर्मा

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
वाराणसी

agannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepa

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

परीक्षापयोगी प्रश्नोत्तरात्मक पुस्तकें

(संस्कृत भाषा में)

अभिधावृत्तिमातृका-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
अलङ्कारशास्त्रस्येतिहासः । परमेश्वरदीन पाण्डेय
उत्तररामचरितादर्श । डॉ. रमाशंकर मिश्र
कर्पूरमंजरी-दीपिका । गौरीनाथ मिश्र 'भास्कर'
कादम्बरी-कला-प्रकाशः । डॉ. नरेश झा
कादम्बरी-सोपानम् । शिवप्रसाद द्विवेदी
काव्यप्रकाश-रहस्यम् । श्रीरामजीलाल शर्मा
काव्यमीमांसा-दीपिका । वेदव्यास शुक्ल (१-५ अध्याय)
काव्यशास्त्रस्येतिहास-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तेः-आलोकः । (तृतीयाधिकरण प्रश्नोत्तरी) । डॉ. नरेश झा
किरातार्जुनीय-रहस्यम् । डॉ. कृष्णदेव प्रसाद । १-२ सर्ग, ३-६ सर्ग
कुमारसम्भवम्-रहस्यम् । श्री रामप्रसाद त्रिपाठी । १-२ सर्ग
कुवलयानन्दालोकः । डॉ. नरेश झा
चन्द्रकलानाटिका-रहस्यम् । परमेश्वरदीन पाण्डेय
चन्द्रालोक-रहस्यम् । मानवल्ली तथा बेताल
चम्पूरामायण सोपानम् । डॉ शिवप्रसाद द्विवेदी
तर्कभाषा-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
तर्कसंग्रह-रहस्यम् । श्रीकीर्त्यानन्द झा
दशकुमारचरित-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
ध्वन्यालोक-प्रकाशिका । श्री राजेन्द्रप्रसाद कोठ्यारी
नलचम्पू-रहस्यम् । पं. परमेश्वरदीन पाण्डेय
नाटयशास्त्र-प्रश्नोत्तरी । १-७ अध्याय; १७-२० अध्याय
नैषधीयचरित-प्रश्नोत्तरी । मिश्र एवं द्विवेदी । १-५ सर्ग; १०-१३ सर्ग
परमलघुमञ्जूषा-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
परिभाषेन्दुशेखर-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
पाणिनीयशिक्षा-सोपानम् । डॉ. बालगोविन्द झा
प्रतिमानाटक-रहस्यम् । डॉ. रमाशंकर त्रिपाठी
प्रबन्धसङ्ग्रहः (व्याकरणाचार्य निबन्ध) । डॉ. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
भट्टिकाव्य-दर्पणः । स्वामी प्रज्ञान भिक्षु । १-४ सर्ग, ५-८ सर्ग
भट्टिकाव्यालोकः । डॉ. रमाशङ्कर मिश्र । १४-१७ सर्ग, १८-२२ सर्ग
भारतीयसंस्कृति-सोपानम् । आचार्य शिवप्रसाद द्विवेदी
मध्यसिद्धान्तकौमुदी-चन्द्रिका । आचार्य विजयमित्रशास्त्री (१-४ खण्ड) सम्पूर्ण

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

६४

साहित्यदर्पणालोकः

(साहित्यदर्पण-प्रश्नोत्तरी)

(१-६ परिच्छेदाः)

नवीन पाठ्यक्रमानुसार लघु एवं अतिलघु
प्रश्नोत्तर सहित

सम्पादक
श्री रामजीलाल शर्मा

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
वाराणसी

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

साहित्यदर्पणालोकः (१-६ परि.)
पृष्ठ : 2+8+94

प्रकाशक
चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001
दूरभाष : +91 542-2335263; 2335264
email : csp_naveen@yahoo.co.in
website : www.chaukhamba.co.in

© सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन

संस्करण 2016 ई०
मूल्य : ₹ 45.00

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली 110002
दूरभाष : +91 11-23286537
email : chaukhambapublishinghouse@gmail.com

•

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113, दिल्ली 110007

•

चौखम्बा विद्याभवन
चौक (बैंक ऑफ बड़ौदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रस्तावना

समस्त आलङ्कारिक ग्रन्थों में साहित्यदर्पण' ही एक ऐसा ग्रन्थ है, जो काव्य के समस्त अङ्गों पर प्रकाश डालने से सर्वाङ्गपूर्ण कहा जा सकता है। यही कारण है कि भारतवर्ष के प्रायः सभी विश्वविद्यालयों ने इस महान् ग्रन्थ को संस्कृत की परीक्षाओं में पाठ्य-ग्रन्थ के रूप में स्वीकृत किया है। यद्यपि इसमें विषय-विवेचन 'काव्यप्रकाश' आदि ग्रन्थों की अपेक्षा अधिक सुगम एवं स्पष्ट है, किन्तु फिर भी मध्य-मध्य में जहाँ शास्त्रार्थ सम्बन्धी स्थल हैं, वहाँ विषय जटिल एवं गम्भीर हो गया है। इसी कारण अनेक स्थलों पर सामान्य टीकाकारों का तो कहना ही क्या, साहित्यदर्पण के प्रसिद्ध टीकाकार श्रीरामचरण तर्कवागीश जैसे विद्वान् भी उलझन में फँस गये हैं और ग्रन्थकार के आशय को ठीक प्रकार से न समझ सकने के कारण अर्थ का अनर्थ कर बैठे हैं। ऐसी स्थिति में सामान्य विद्यार्थियों के लिए साहित्यदर्पण को ठीक प्रकार समझ लेना अत्यन्त कठिन है। उसमें भी आज के परीक्षा-युग में छात्र के लिए साहित्यदर्पण को समझकर प्रश्नों के समुचित उत्तर लिखना तो अत्यन्त टेढ़ी खीर है। सामान्य अध्यापक भी बड़े-बड़े शास्त्रार्थों, लक्षण एवं ध्वनि सम्बन्धी प्रश्नों के उत्तर लिखने में प्रायः कठिनाई का अनुभव करते हैं।

अतः प्रिय छात्रो ! मैं आपकी इस कठिनाई को ध्यान में रखते हुए साहित्यदर्पण की प्रश्नोत्तरी 'साहित्यदर्पणालोक' के लेखन में प्रवृत्त हुआ हूँ। इसमें साहित्यदर्पण के सभी प्रष्टव्यांशों एवं शास्त्रार्थ के स्थलों को परीक्षोपयोगी ढङ्ग से लिखा गया है तथा ग्रन्थकार के वास्तविक आशय को हृदयङ्गम कराने का पूर्ण प्रयत्न किया है। इससे छात्रों को जहाँ प्रश्नों के उत्तर लिखने में निपुणता प्राप्त होगी, वहीं उन्हें ग्रन्थ के आशय को समझने का सामर्थ्य भी प्राप्त होगा प्रश्नों के साथ ही इसमें विभिन्न विश्वविद्यालयों में पूछे गये प्रश्नों का भी सङ्केत किया गया है। इस प्रकार यह संस्करण छात्रों को समस्त आवश्यकताओं को पूर्ण करता है।

Jaganhath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अब मैं 'चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन' के अध्यक्ष महोदय को धन्यवाद देता हूँ, जिनके बार-बार आग्रह से मैं अनेक अध्यापनादि कार्यों में व्यस्त रहते हुए भी इस कार्य में प्रवृत्त हुआ तथा जिन्होंने इस पुस्तक के प्रकाशन का भार स्वयमेव स्वीकार किया है। साथ ही मैं अपने प्रिय शिष्य आचार्य श्री बहोरी लाल शर्मा (प्रो० श्री लक्ष्मणदास यजुर्वेद महाविद्यालय, खुर्जा) को भी बिना धन्यवाद दिये नहीं रह सकता हूँ, जो मेरे लेखनादि कार्यों में निरन्तर सहयोग प्रदान कर मुझे अन्यान्य ग्रन्थ लिखने के लिए प्रोत्साहित करते रहते हैं। अन्त में मैं परम तपस्वी श्रद्धेय श्री स्वामी सुमेधानन्दजी महाराज, अध्यक्ष—दयानन्द मठ, चम्बा (हि० प्र०) को भी अनेक धन्यवाद देता हूँ, जिन्होंने मुझे समस्त सांसारिक चिन्ताओं से मुक्त कर रखा है तथा जो निरन्तर मेरे कल्याण की कामना करते रहते हैं।

इस प्रश्नोत्तरी के लिखने का मेरा उद्देश्य काव्य के समस्त तत्त्वों—काव्य-स्वरूप तथा भेद, गुण, दोष, अलङ्कार एवं रसादि का संक्षेप में ज्ञान कराते हुए साहित्यदर्पण जैसे जटिल ग्रन्थ को हृदयङ्गम कराना है। यदि मैं अपने उद्देश्य में सफल हुआ तथा छात्र-वर्ग को इससे उचित लाभ हुआ तो मैं अपने परिश्रम को सफल समझूँगा। अब मैं यह कहकर अपने वक्तव्य को विराम देता हूँ—

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः॥

॥ इति शम् ॥

श्रावणशुक्ल तृतीया
संवत् २०३९

विदुषां वशंवदः
रामजीलाल शर्मा

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नानुक्रमणिका

१ साहित्यदर्पणस्य कर्त्ता कः ? कदा कुत्र चासौ साहित्यसुधाधारां प्रवाहयामास ? इति सप्रमाणं दर्शयत । १

२ काव्यस्य प्रयोजनं प्रतिपाद्य प्रमाणानि दर्शनीयानि । २

३ वेदादिषु सत्सु चतुर्वर्गफलप्राप्तये काव्यस्य कियानुपयोगः ? इति लिखत । ३

४ मम्मटोक्तं काव्यलक्षणमुल्लिख्य विश्वनाथोक्तदिशा सन्दूष्य युक्तायुक्तत्वे विचार्यताम् । ४

५ वक्रोक्तिजीवितकारोक्तं काव्यलक्षणं विश्वनाथोक्तदिशा सन्दूष्य स्वमत प्रदर्श्यताम् । ६

६ भोजदेवकृतं काव्यलक्षणमुपपाद्य विश्वनाथदिशा खण्डयत । ७

७ ध्वनिकारोक्तं काव्यलक्षणमुक्त्वा विश्वनाथदिशा निरस्य स्वमतं लिखत । ७

८ विश्वनाथोक्तं काव्यलक्षणं सोदाहरणं प्रतिपाद्यताम् । ८

९ विश्वनाथोक्तकाव्यलक्षणस्य युक्तायुक्तत्वे विचारणीये । ९

१० गुणानां रसधर्मत्वात् रसात्मकस्य वाक्यस्य काव्यत्वात् कथं गुणाः काव्योत्कर्षहेतवः ? इति प्रतिपाद्यताम् । १०

११ 'वाक्यं स्याद् योग्यताकांक्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः' कारिकेयं साधु व्याख्येया । १०

१२ 'आकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात्' इति पङ्क्तिर्व्याख्येया । ११

१३ साहित्यिकाः कुत्र शक्तिग्रहं मन्यन्ते, कुत्र नेति यथाशास्त्रं वर्णयत । १२

१४ रूढिं प्रयोजनं विनापि लक्षणालक्षणे दोषोऽस्ति न वेति विविच्यात्र दण्डचक्रन्यायेन कारणता, उत तृणारणिमणिन्यायेनेति प्रतिपाद्यताम् । १३

१५ उपादानलक्षणया लक्षणलक्षणतो वैलक्षण्यमुदाहरणद्वारा स्फोटनीयम् । १३

१६ काव्यप्रकाशोक्तं 'कर्मणि कुशलः' इति लक्षणोदाहरणं दर्पणोक्तदिशा खण्डनीयम् । १४

१७ का नाम लक्षणा ? कुत्र कथं चास्याः प्रयोगः ? कतिविधा च सा ? इति सोदाहरणं लिख्यताम् । १४

१८ 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र का नाम लक्षणा ? कुत्र च सा ? इति सविशदं विविच्यताम् । १६

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

१९ का नाम व्यञ्जना ? कुत्रोपयुज्यते ? कतिविधा च सा ? इति साधु विविच्यताम् । १७
२० अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकतायां के नियामका भवन्ति ? इति विशदं विविच्य लिखत । १७
२१ काव्ये स्वरस्योदाहरणमस्ति न वा ? अस्ति चेत् कथं नोदाहृतम् ? नास्ति चेत् किं प्रमाणम् ? इति यथाशास्त्रं विविच्यताम् । १९
२२ तात्पर्यवृत्तिस्वीकारे का वाचोयुक्तिः ? साहित्यिकास्तां स्वीकुर्वन्तु न वा ? इति विशदं विविच्यत । २०
२३ 'विभावानुभावव्यभिचारि-संयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति रसस्य स्वप्रकाशत्वम् अखण्डत्वं च यथा सिद्धयति तथोपपाद्य रसानुभूतिः क्व ? इति प्रतिपादयत । २०
२४ रसस्य सुपरिष्कृतं सामान्यलक्षणमभिधाय क्वचिल्लक्ष्ये समन्वयः क्रियताम् । कश्च तस्यास्वादनप्रकारः ? २२
२५ विभावानुभावसञ्चारिसात्त्विकभावानां लक्षणमभिधीयताम् । २३
२६ वत्सलरसः कस्य मते ? तत्र—'शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥' इति विरोधपरिहारः कथम् ? इति साधु विवेचनीयम् । २४
२७ करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वात् कथं रसत्वम् ? कथं वा दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिः ? इति लिख्यताम् । २५
२८ 'नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम्' अस्याः पङ्क्तेराशयः विशदीक्रियताम् । २६
२९ साधारणीकरणव्यापारस्वीकारे वाचोयुक्तीः प्रदर्शयत । २६
३० रसास्वादे विभावादीनामेकः प्रतिभासः कथमुत्पद्यते ? विविच्य लिखत । २७
३१ यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत् कथं तेषामेकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्याद् ? इति विविच्य लिखत । २७
३२ 'अनुकार्यगतो रस' इति कस्य मतं ? किं च तत्कथनं भवते रोचते ? इति सम्यक् प्रतिपादयत । २८
३३ रसस्यानुकर्तृगतत्वं कस्य मते ? किञ्च तस्य मतं भवते रोचते ? इति विशदं विविच्यताम् । २८

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

३५ को नाम नायकः ? कतिविधश्च सः ? कानि च तेषां लक्षणानि ? सोदाहरणं लिखत । ३०
३६ नायकस्य कस्मिन् विषये के सहायाः ? इति लिखत । ३१
३७ का नाम नायिका ? कतिविधा च सा ? इति नामतो निर्देश्या । ३२
३८ नार्या भावाभिव्यक्तेः साधनानि प्रदर्शयत । ३२
३९ विभावादीनां परिचयो देयः । ३२
४० अनुभावानां परिचयो देयः । ३३
४१ व्यभिचारिणां किं स्वरूपम् ? कतिविधाश्च ते ? इति विशदं विवेचयत । ३३
४२ सात्त्विकभावानां परिचयो देयः । ३४
४३ को नाम भावः ? विमृश्य लिखत । ३४
४४ स्थायिभावानां परिचयो देयः । ३५
४५ रसभेदानुक्त्वा शृङ्गारस्य भेदौ चोपपाद्य करुणविप्रलम्भस्वरूपमुपपाद्यताम् । ३५
४६ ध्वनेः सामान्यलक्षणमभिधाय क्वचित्समन्वयं प्रदर्श्य ध्वनि-गुणीभूत-व्यङ्ग्ययोर्भेदं युक्त्या संस्थाप्य च तद्भेदान् संक्षेपेण प्रदर्शयत । ३६
४७ अविवक्षितवाच्यस्य (लक्षणामूलस्य) ध्वनेः भेदौ सोदाहरणौ विवेचनीयौ ३९
४८ 'भ्रम धार्मिक विश्रब्धम्' इत्यादौ भ्रमणविधेः प्रकृतेऽनुपयुक्ततया निषधपरत्वात् कथं न विपरीतलक्षणेति विचार्य लिखत । ४०
४९ 'अमितः समितः प्राप्तैः' इत्यादौ पद्ये व्यङ्ग्यार्थः प्रदर्शनीयः । ४०
५० 'धन्यः स एव तरुणो' इति पद्यं कस्योदाहरणतयोपन्यस्तं दर्पणकारेण ? इति निर्णीय व्यङ्ग्यार्थः प्रदर्शनीयः । ४१
५१ 'त्वामस्मि वच्मि' इति पद्यं कस्योदाहरणतयोपन्यस्तं दर्पणकारेण ? इति निर्णीय व्यङ्ग्यार्थोऽत्र प्रदर्शनीयः । ४१
५२ 'तदप्राप्तिमहादुःख' इति पद्ये व्यञ्जकनिर्देशपुरःसरं व्यङ्ग्यार्थं स्पष्टीकुरु । ४२
५३ 'काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य···तस्यास्वादमात्रायत्तत्वात्' । सङ्गतिपूर्वकं व्याख्यातव्योऽयमंशः । ४३
५४ चित्राख्यस्तृतीयः काव्यभेदः साहित्यदर्पणकृतोऽभिमतो न वा ? सम्यगालोचनापूर्वकं सप्रमाणं स्वमतप्रदर्शनमप्यत्रापेक्षितम् । ४४
५५ गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदाः नामतः प्रदर्शनीयाः । ४५

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

५६ अभिधाया व्यङ्ग्यार्थबोधनाक्षमत्वं विविच्यताम् । ४५

५७ तात्पर्यावृत्त्या व्यञ्जनाया गतार्थत्वं निरस्यताम् । ४७

५८ लक्षणाभिधे रसस्य बोधिके न वा ? इति विचार्यताम् । ४८

५९ 'नीलादिसंवेदनानन्तरमेव ज्ञातताया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः' । इति पङ्क्तिः सोपष्टम्भं व्याख्येया । ४९

६० व्यक्तिविवेककाराणां महिमभट्टानां मतेन रसादिव्यङ्ग्यस्य अनुमानगतार्थतां संसाध्य तत्खण्डनप्रकारः प्रदर्शनीयः । ५०

६१ महिमभट्टाभिमतं वस्त्वलङ्कारयोरनुमानगतार्थत्वं संसाध्य तस्य खण्डनप्रकारः प्रदर्शनीयः । ५१

६२ रसस्य अर्थापत्तिवेद्यत्वं निरस्य सूचनबुद्धिवेद्यत्वं स्मृतित्वं च खण्डनीयम् । ५३

६३ रसात्मकवाक्यस्य काव्याङ्गत्वाङ्गीकारे वाक्यस्य न दर्शनयोग्यता, इति कथं काव्यस्य दृश्यत्वसिद्धिः ? इति विचार्य लिखत । ५४

६४ काव्यस्य ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यदृश्यश्रव्यभेदैश्च चातुर्विध्यात् काव्यं चतुर्धा इति कुतो नोक्तम् ? इति विचार्यताम् । ५४

६५ दृश्यकाव्यस्वरूपमुल्लिख्य अभिनयस्य च लक्षणमभिधाय तद्भेदांश्च प्रदर्श्य रूपकाणि कति उपरूपकाणि च कति ? इति विवेचयत । ५४

६६ नाटकस्य लक्षणं विलिख्य तत्र केषां केषां कार्याणां प्रतिपादनं दर्शनं वा निषिद्धमिति विविच्य लिखत । ५५

६७ अङ्कगर्भाङ्कयोर्लक्षणं प्रतिपाद्यताम् । ५६

६८ पूर्वरङ्गस्य लक्षणमुल्लिख्य सूत्रधारस्य स्थापकस्य च स्वरूपं निर्दिश्यताम् । ५७

६९ नान्द्याः लक्षणं सोदाहरणं सप्रपञ्चं च प्रतिपाद्यताम् । ५७

७० आमुखस्य (प्रस्तावनायाः) लक्षणं निरूप्यताम् । ५९

७१ को नामार्थोपक्षेपकः ? कतिविधश्च सः ? इति सोदाहरणं प्रतिपाद्यताम् । ५९

७२ का अर्थप्रकृतयः ? कति च तासां भेदाः ? सोदाहरणं लिखत । ६१

७३ कार्यस्य का अवस्था ? कति च ताः ? किं च तासां स्वरूपम् ? सोदाहरणं निरूपयत । ६२

७४ के नाम नाटकोक्ताः सन्धयः ? के च ते ? इति सोदाहरणं विवेचयत । ६३

७५ वृत्तीनां परिचयो देयः । ६४

७६ निम्नाङ्कितानां नाट्योक्तीनां परिचयो देयः—स्वगतम्, प्रकाशम्, अपवारितम्, जनान्तिकम्, आकाशभाषितम् । ६६

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

७७ किं नाम श्रव्यं काव्यम् ? कतिविधं च तत् ? इति विलिख्य पद्यस्य स्वरूपं भेदांश्च विशदं विवेचयत । ६७

७८ महाकाव्यस्य लक्षणं सोदाहरणं प्रतिपाद्यताम् । ६८

७९ गद्यकाव्यस्य लक्षणं सोदाहरणं प्रतिपाद्यताम् । तद्भेदांश्च विलिख्य कथाख्यायिकयोः स्वरूपं परस्परं भेदं च निरूपयत । ६९

८० खण्डकाव्यम्, चम्पूकाव्यम्, विरुदम्, करम्भकम्—एते व्याख्येयाः । ७०

८१ दोषस्य सामान्यलक्षणमभिधाय कतिविधश्च सः ? इति विविच्यताम् । ७१

८२ अविमृष्टविधेयांशाभावस्य दोषत्वं प्रतिपाद्य उदाहरणे सङ्गमयत । ७१

८३ 'अमुक्ता' इत्यत्र अविमृष्टविधेयांशत्वं प्रतिपादयत । ७२

८४ यत्-यत् शब्दस्थले अविमृष्टविधेयांशभावव्यवस्थां वर्णयत । ७३

८५ 'गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' पदपदांशदोपो वेति विविच्यताम् । ७६

८६ अभवन्मतसम्बन्धस्य दोषस्य स्वरूपमुदाहरणद्वारा स्फोटनीयम् । ७६

८७ भग्नप्रक्रमदोषस्य स्वरूपं भेदांश्च सोदाहरणं निरूपयत । ७८

८८ नियमपरिवृत्ति-वाच्यानभिधानयोः को भेदः ? इति विविच्य लिखत । ७९

८९ रसदोषाः सोदाहरणं स्फुटीक्रियन्ताम् । ८०

९० रसानां परस्परविरोधस्य परिहारः संक्षेपेण निरूपणीयः ।

'विरोधिनोऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।
भवेद्विरोधो नाऽन्योऽन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥'

इत्येषा कारिका सोदाहरणं वैशद्येन व्याख्येया । ८२

९१ समूहालम्बनात्मकस्य पूर्णघनानन्दरूपस्य रसस्य तादृशेनेतररसेन कथं परस्परं विरोधः सम्भावनीयः ? इति सयुक्तिकं विवेचयत । ८३

९२ रसानां विरोधप्रकाराः के ? तत्समावेशश्च एकस्मिन् पद्ये कया कर्तुं युक्त्या शक्यते ? इति लिखत । ८४

९३ गुणालङ्कारयोः भेदप्रदर्शनपूर्वकं गुणस्य लक्षणं प्रतिपाद्यताम् । ८५

९४ को नाम गुणः ? कतिविधश्च सः ? किं तेषां लक्षणम् ? कस्मिन् रसे के गुणा नियताः ? इति विविच्य प्रतिपादयत । ८५

९५ के वर्णाः कस्य रसस्य प्रतिपादकाः ? इति सोदाहरणं प्रतिपादयत । ८७

९६ प्राचीनोक्तानां दशशब्दगुणानां दशार्थगुणानां च केषु गुणेषु कथं चाऽन्तर्भावः ? इति निरूपयत । ८८

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

९७ रीतिः कतिविधा, किञ्च तासां लक्षणमिति सोदाहरणं प्रतिपादयत। ९०
९८ रीति नियतानां रचनादीनां व्यत्ययः कथं भवति ? इति सोदाहरणं प्रतिपादयत। अथवा—'क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्यादन्यथा रचनादयः' इति कारिका व्याख्येया। ९१
९९ निर्दुष्टालङ्कारलक्षणं निरूप्य तस्य काव्ये किं प्रयोजनम् ? इति प्रतिपाद्यताम्। ९२
१०० पुनरुक्तवदाभासस्य शब्दालङ्कारत्वम्, अर्थालङ्कारत्वम् उभयालङ्कारत्वं वा ? इति सप्रमाणं निरूपयत। ९३
१०१ श्लेषः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारो वा ? कश्चात्र पूर्वपक्षः, कश्चात्र सिद्धान्तपक्षः ? इति सप्रमाणं निरूपयत। ९४
१०२ निम्नलिखित अलङ्काराः सलक्षणोदाहरणं व्याख्येयाः—अनुप्रासः, लाटानुप्रासः, यमकम्, वक्रोक्तिः, शब्दश्लेषः, उपमा (पूर्णोपमा), मालोपमा, अनन्वयः, रूपकम् (परम्परितम्, साङ्गम्, निरङ्गम्), परिणामः, उल्लेखः, उत्प्रेक्षा (वस्तु-हेतु-फलोत्प्रेक्षा), अपह्नुतिः, अतिशयोक्तिः, तुल्ययोगिता, दीपकम्, प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्तः, निदर्शना, व्यतिरेकः, समासोक्तिः, अप्रस्तुतप्रशंसा, अर्थान्तरन्यासः, काव्यलिङ्गम्, विभावना, विशेषोक्तिः, विरोधाभासः (विरोधः), असंगतिः, एकावली, परिसंख्या, स्वभावोक्तिः, संसृष्टिः, सङ्करः। ९५
१०३ अलङ्काराणां परस्परभेदकता प्रकाश्यताम्। ११२

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

॥ श्रीः ॥

साहित्यदर्पणालोकः

(साहित्यदर्पण-प्रश्नोत्तरी)

वन्देऽहं जगदाधारं सर्वदेवैः सुपूजितम् ।
यं विना जीवलोकेऽस्मिन् श्रेयो नाप्नोति मानवः ॥ १ ॥
प्रणमामि ततो गुरून् श्रीरामलोटनाभिधान् ।
यैरुन्मीलितं चक्षुस्तमश्च विनिवारितम् ॥ २ ॥
छात्राणामुपकाराय मयालोकः प्रकाश्यते ।
न पाण्डित्यप्रकाशाय न वा धनादिलिप्सया ॥ ३ ॥
किन्तु साहित्यदर्पणे गूढभावसमन्वितः ।
आशिषा गुरुवर्याणामत्र प्रस्फोटितो मुदा ॥ ४ ॥

—: ० :—

प्रथमः परिच्छेदः

(१) प्रश्नः—साहित्यदर्पणस्य कर्ता कः ? कदा कुत्र चाऽसौ साहित्यसुधाधारां प्रवाहयामास ? इति सप्रमाणं दर्शयत ।

उत्तरम्—साहित्यदर्पणस्य कर्ता विश्वनाथ उत्कलदेशीयो गौडब्राह्मण आसीत् । अस्य पिता चन्द्रशेखरः साहित्यशास्त्रस्य ज्ञाता चतुर्दशभाषावित् कलिङ्गराजस्य सान्धिविग्रहिक-महापात्र आसीत् । अस्य पितामहश्च नारायण-पादः कविपण्डितमुख्यो बभूव । विश्वनाथस्यापि उपाधिः सान्धिविग्रहिक-महा-पात्र आसीत् । अयं वैष्णवमतानुयायी आसीत् ।

श्रीविश्वनाथकविराजस्य समयविषये तु प्रायः विवादो नास्त्येव । यतः साहित्यदर्पणे चतुर्थपरिच्छेदे—

'सान्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।
अलावद्दीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥'

अयं श्लोको मिलति । अस्मिन्नुल्लिखितः 'अलावददीनः' प्रसिद्धः सुल्तानः

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

'अलाउद्दीन खिल्जी इति नाम्ना प्रसिद्धो यवनराजो दिल्लीश्वर एवासीत्। यश्च १३१६ ख्रीष्टाब्दे विषप्रयोगेण मारितोऽभवत्।

साहित्यदर्पणस्यैकं हस्तलिखितं पुस्तकम् १३८४ ई० वर्षस्योपलब्धम्। अतो विश्वनाथस्य समयः ई० १३०० तथा १३८० मध्येऽस्ति, इति कथनं युक्तमेव।

साहित्यदर्पणे श्रव्यकाव्येन सह दृश्यकाव्यस्यापि विचारः कृतोऽस्ति। अस्मिन् एकस्मिन्नेव ग्रन्थे काव्यप्रकाशस्य दशरूपकस्य रसमञ्जर्याश्च संग्रहोऽस्ति। एवं च काव्यशास्त्रे अयमेक एव ग्रन्थो यथा सर्वामावश्यकतां पूरयेदिति मनसि निधाय एव रचितोऽयं ग्रन्थ इति मन्ये।

साहित्यदर्पणातिरिक्ता अनेन विरचिता ग्रन्थाः—(१) राघवविलास-काव्यम्, (२) कुवलयाश्वचरितम् (एतत् प्राकृतकाव्यम्), (३) प्रभावती-परिणयनाटिका, (४) प्रशस्तिरत्नावलिः (षोडशभाषाणां करम्भकः), (५) चन्द्रकलानाटिका, (६) नरसिंहविजयकाव्यम्, (७) काव्यप्रकाश-दर्पणनाम्नी काव्यप्रकाशस्य टीका च।

(२) प्रश्नः—काव्यस्य प्रयोजनं प्रतिपाद्य प्रमाणानि दर्शनीयानि। (हि० प्र० यू० १९८०, ८१, ८२, वा० सं० वि० वि० १९३८, ५६, ५९, ७१, ७८)

उत्तरम्—काव्यस्य मुख्यं प्रयोजनं चतुर्वर्गफलप्राप्तिरेव। यथा चोक्तम्—

'चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि।
काव्यादेव.......................... ॥'

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत्प्रवर्तितव्यम्, न रावणादिवत्, इत्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव। अत एव काव्यस्योपादेयतां लक्ष्यीकृत्य भामहेनोक्तम्—

'धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥'

धर्मप्राप्तिः—काव्यतो धर्मप्राप्तिर्हि भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना। 'एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति' इत्यादि-वेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव। यथाऽऽदित्यप्रसादतो मयूरो नाम कविः पापाद् विनिर्मुक्तः।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अर्थप्राप्तिः—अर्थप्राप्तिश्च श्रीहर्षादिभ्यो धावकादीनां कवीनां प्रसिद्धैव।

कामप्राप्तिः—कामप्राप्तिस्तु—अर्थद्वारैवेति विदितमेव।

मोक्षप्राप्तिः—मोक्षप्राप्तिश्च काव्यजन्यधर्मफलाननुसन्धानात्। उक्तं च भगवता श्रीकृष्णेन—

'युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्।' इति।

अपि च 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिब्रह्मज्ञानप्रतिपादक-मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च। काव्योपादेयत्वम् अग्निपुराणेऽपि प्रोक्तम्—

'नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा॥' इति।

'त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्' इति च।

विष्णुपुराणेऽपि—

'काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः॥'

भरतेनाप्युक्तम्—

'धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्द्धनम्।
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति॥' इति॥

एवं काव्योपादेयतायामेतानि वचनानि एव प्रमाणानि।

(३) प्रश्नः—वेदादिषु सत्सु चतुर्वर्गफलप्राप्तये काव्यस्य कियानुपयोगः? इति लिखत।

उत्तरम्—ननु 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' चतुर्वर्ग-पुरुषार्थसाधनत्वं प्रतीयते, भवता (विश्वनाथेन) तु चतुर्वर्गफलप्राप्तिः काव्यादेवेति उच्यते। अत्राह—चतुर्वर्गफलप्राप्तये द्वौ पन्थानौ। एकः वेदशास्त्रादिः, अपरश्च काव्यम्। तत्र ये परिपक्वबुद्धयः सन्ति तेभ्यो वेदादिशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्भवति। किन्तु ये सुकुमारमतय नीरसानां शास्त्राणाम् अध्ययने असमर्थाः सन्ति, तेभ्यः चतुर्वर्गफलप्राप्तये काव्यशास्त्रस्यावतारः। अनेन च काव्यशास्त्रेण कान्तासम्मिततयोपदेशेन परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव चतुर्वर्गफलप्राप्तिः।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु किमिति काव्ये यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम्। कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्काप्रवृत्तिः साधीयसी (साधुतरा) न स्यात् ? अतः 'अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्' इति सूक्ति 'काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्' इति च सूक्तिम् अनुरुध्य परिणतबुद्धिभिरपि चतुर्वर्ग-फलप्राप्तये काव्यशास्त्रस्य परिशीलनं कर्त्तव्यमेवेति दिक्।

(४) प्रश्नः—मम्मटोक्तं काव्यलक्षणमुल्लिख्य विश्वनाथोक्तदिशा सन्दूष्य युक्तायुक्तत्वे विचार्येताम्। (वा० सं० वि० वि० १९६१, ६७, ७२, हि० प्र० यू० १९७८, ८०)

उत्तरम्—'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि' इति काव्य-प्रकाशकृतः श्रीमम्मटस्य काव्यलक्षणम्।

अत्रोच्यते—यदि भवतास्य दोषरहितौ गुणसहितावलङ्कारविभूषितौ शब्दार्थौ काव्यम्, क्वचित् स्फुटालङ्कारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिरित्यर्थः स्वीक्रियते। यदा—

'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः,
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः।
धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा,
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः॥'

इत्यस्मिन् पद्ये 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्। न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित्कुत्रचित्प्रतितिष्ठति॥' इति नियमविरुद्धो न्यक्कारपदस्य पूर्वंप्रयोगः विधेयाविमर्शदोषं प्रकटयति। एवमेवात्र वृथात्वं विधेयम्, तच्च तत्पुरुषसमासे गुणीभावादनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्। एवं विधेयाविमर्शदोषदुष्टत्वादस्य काव्यत्वं व्याहतं भवति।

न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्। ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्य स्वयं मम्मटेनैव स्वीकृतत्वात्। तस्माद् उत्तमकाव्येऽत्र लक्षणस्यासत्त्वेन अस्मिन् लक्षणे अव्याप्ति-दोषः।

ननु 'न्यक्कारः' 'वृथोच्छूनैः' इत्यादयः केचनांशा एवात्र दुष्टाः न सर्वः श्लोकः, इति चेत् ? तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजकः, यत्र ध्वनिः स

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उत्तमकाव्यप्रयोजक इत्यंशाभ्याम् उभयतः आकृष्यमाणमिदं (न्यक्कारो ह्यय-मेव मे०) काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात् । न च काव्यस्य कश्चिदेवांशं दूषयन्ति श्रुतिदुष्टादयो दोषाः, किं तर्हि सर्वमेव काव्यम् । यतो हि 'रसाप-कर्षका दोषाः'; काव्यात्मभूतस्य रसस्य अनपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि न स्वीक्रियते । अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषव्यवस्थाऽपि न स्यात् । यदुक्तं ध्वनिकृता—

'श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।
ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥' इति ॥

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् सर्वथा निर्दोषस्यैका-न्तमसम्भवात् ।

नन्वीषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत् तर्हि 'ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यम्' इत्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति सम्भवे ईषद्दोषौ, इति चेत् एतदपि काव्यलक्षणेऽवाच्यम् । रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधपरिहारवत् । न हि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तूपादेयतारतम्यमेव कर्तुम् । तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयो दोषा अपि काव्यस्य । उक्तं च—

'कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता ।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥' इति ॥

अत्र शब्दार्थयोः 'सगुणौ' इति विशेषणमनुपपन्नम् । माधुर्यादिगुणानां रसैकधर्मत्वस्य । 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः' इत्यादिना काव्यप्रकाशे स्वयं मम्मटेन प्रतिपादितत्वात् । रसाभिव्यञ्जकत्वेनोपचारतः (स्वाश्रयरसाभिव्यञ्जकत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन) 'सगुणौ शब्दार्थौ' इति शब्दा-र्थयोः सगुणत्वविशेषणम् उपपद्यते चेत् । तदपि न युक्तम् । तथा हि—तयोः काव्यस्वरूपेण अभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा । नास्ति चेत् गुण-वत्त्वमपि नास्ति । गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत् ? कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम् । गुणवत्त्वान्यथाऽनुपपत्त्या एतल्लभ्यते इति चेत् । तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति । नहि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये, शौर्यादिमन्तो देशा इति केनापि उच्यते ।

ननु 'शब्दार्थौ सगुणौ' इत्यनेन गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्या-वित्यभिप्रायश्चेत् । तन्न । गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्य काव्ये उत्कर्षमात्रा-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

धायकत्वात्, न स्वरूपाधायकत्वम्। उक्तं च—काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्, रसादिश्चात्मा, गुणाः शौर्यादिवत्, दोषाः काणत्वखञ्जत्वादय इव, रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत्। इति।

'उक्तकाव्यलक्षणे 'अनलङ्कृती पुनः क्वापि' इति यदुक्तं तदपि न युक्तियुक्तम्। अस्यार्थः—सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचिदस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति। तत्र सालङ्कारशब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वम्। यत्तु क्वचिदस्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम्—

'यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते॥' इति॥

एतच्चिन्त्यम्। अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्देहसङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वम्।

वस्तुतस्तु 'यः कौमारहरः' इत्यत्र न कश्चन स्फुटोऽलङ्कारः। कारणाभावे कार्योत्पत्तिरूपस्य विभावनाऽलङ्कारस्य न स्फुटता। यतः उत्कण्ठाभावकारणानां भावमुखेनैव वर्णनं न त्वभावमुखेन। एवं कारणसत्त्वेऽपि कार्यानुत्पत्तिरूपाया विशेषोक्तेश्च न स्फुटता। अर्थादत्र कारणकार्ययोरभावकथनस्य आर्थिकस्य सत्त्वेऽपि तद्वाचक नञादिनाऽनुपात्तत्वात्। यदि चेतोऽनुत्कण्ठितं नेत्यभिधीयेत तदा विशेषोक्तेः स्फुटत्वं भवेत्। अत उभयोरस्फुटत्वेन एतन्मूलकसन्देहसङ्करोऽपि अस्फुटं इति निर्विवादम्।

(५) प्रश्नः—वक्रोक्तिजीवितकारोक्तं काव्यलक्षणं विश्वनाथोक्तदिशा सन्दूष्य स्वमतं प्रदर्श्यताम्।

उत्तरम्—काव्यलक्षणविचारप्रस्तावे वक्रोक्तिजीवितकारैरभिहितं यत्—'वक्रोक्तिकाव्यजीवितम्' इति। तदपि न विचारसहम्। यतो हि वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात्। अलङ्काराणां चोत्कर्षमात्राधायकत्वात्।

वस्तुतस्तु—वक्रोक्तिजीवितकारस्वीकृता वक्रोक्तिः नालङ्काररूपा किन्तु काव्यस्य प्राणस्थानीया। प्राणस्य चात्मनः भिन्नत्वाद् वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि सम्यगेव।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

(६) प्रश्नः—भोजदेवकृतं काव्यलक्षणमुपपाद्य विश्वनाथदिशा खण्डयत ।

उत्तरम्—'अदोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्ति प्रीतिं च विन्दति ॥'

इति भोजदेवोक्तं काव्यलक्षणम् ।

अस्यार्थः—दोषरहितं गुणसहितम् अलङ्कारयुक्तं रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कविः कीर्तिं प्रीतिं च लभते ।

अत्र विश्वनाथ आह—दोषरहितस्यैव काव्यत्वे काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात्, सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । 'ईषद् दोषम्' इत्यपि न वाच्यम् । निर्दोषस्य काव्यत्वं न स्यात् । अतः काव्यलक्षणे अदोषमिति विशेषणं न देयम् । एवं गुणानां रसधर्मत्वात् गुणवत् काव्यस्यासत्वात् काव्यलक्षणे गुणत्वविशेषणमपि न देयम् । अलङ्काराणाम् उत्कर्षाधायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वम् । तेन सालङ्कारत्वविशेषणमपि न देयम् । केवलं रसान्वितं (वाक्यं) काव्यम्, इत्येव काव्यलक्षणं वाच्यमिति ।

परे तु उपहसनीयत्वस्यैवात्र दोषपदेन ग्रहणात्, अदोषमिति विशेषणमुचितमेव । गुणवत्वमपि स्वाश्रयाभिव्यञ्जकत्वसम्बन्धेन शब्दार्थयोरुपचर्यते इति दर्पणकारेणापि स्वीकारात्तदोष एव । कीर्तिप्रीतिवर्धके काव्ये अलङ्कारस्य सत्वमपेक्षितमेव यत्र न रसस्य हानिः, इति भोजदेवकृतं काव्यलक्षणमपि अनुपहसनीयकाव्यस्यैवेति न कुत्रापि दोष इति वदन्ति ।

(७) प्रश्नः—ध्वनिकारोक्तं काव्यलक्षणमुक्त्वा विश्वनाथदिशा निरस्य स्वमतं लिखत । (ग० सं० का० वा० १९५२,५५,५९,६४,)

उत्तरम्—'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' इति ध्वनिकारोक्तं काव्यलक्षणम् । अत्र पृच्छ्यते—तत्किं वस्त्वलङ्काररसादिलक्षणस्त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा उत रसादिरूपमात्रो वा ? नाद्यः—प्रहेलिकादौ ('तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः । गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः' ॥) इत्यत्र किञ्चिद्पूर्णजलकुम्भस्य वस्तुनो ध्वन्यमानत्वेऽपि रसविकलतया अकाव्येऽपि काव्यत्वप्रसक्तयाऽतिव्याप्तिः स्यात् । द्वितीयस्तेद् ओमिति ब्रूमः ।

ननु यदि रसादिरूपमात्रो ध्वनिः काव्यस्यात्मा, तदा—

'अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।
मा पहिअ रत्तिअन्धिय सज्जाए मह णिमज्जहिसि ॥'

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

इत्यादौ वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार ? इति चेन्न । अत्रापि आगन्तुके परपुरुषे रतेर्वर्णनात् शृङ्गाराभास एवेति न काव्यत्वहानिः । अन्यथा 'देवदत्तो ग्रामं याति' इति वाक्ये तद्भृत्यस्य तदनुसरणरूपव्यङ्ग्यावगतेरपि काव्यत्वं स्यात् । अस्त्विति चेत्, न । रसवत एव काव्यत्वाङ्गीकारात्; न तु केवलं व्यङ्ग्यावगतिः काव्यत्वप्रयोजिकेति ।

रस एव काव्यस्यात्मा, इत्यत्र अग्निपुराणमपि प्रमाणम्—'वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्' इति । व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तम्—'काव्यस्यात्मनि सङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचिद् विमतिः ।' इति ।

ननु रसवत एव काव्यत्वाङ्गीकारे प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषाञ्चिन्नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत्, न । रसवत्पद्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन प्रबन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताङ्गीकारादिति ।

यत्तु नीरसेष्वपि वाक्येषु गुणाभिव्यञ्जकवर्णसद्भावाद् दोषाभावाद् अलङ्कारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्यबन्धसाम्याद् गौण एव ।

यच्च वामनेनोक्तम्—'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति, तन्न । रीतेः सङ्घटनाविशेषत्वात् सङ्घटनायाश्च अवयवसंस्थानरूपत्वात्, आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् । यच्च ध्वनिकारेणोक्तम्—

'अयं सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥' इति ।

अत्र वाच्यात्मत्वम्, इति कथनं 'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' इति स्ववचनविरोधादेवाऽपास्तम् ।

वस्तुतस्तु नाऽनेन वाच्यात्मत्वं व्यवस्थाप्यते किन्तु काव्यस्य भेदमेवाभिधीयते । तेन यः प्रतीयमानो भेदः स काव्यात्मत्वेन प्रसिद्धो ध्वनिरूप इति न स्ववचनविरोध इति बोध्यम् ।

(८) प्रश्नः—विश्वनाथोक्त काव्यलक्षणं सोदाहरणं प्रतिपाद्यताम् ।
(वा० सं० वि० वि० १९५९, ६१, ७२, हि० प्र० यू० १९८०, ८१, ८२)

उत्तरम्—ननु सर्वेषां काव्यलक्षणानाम् अव्याप्त्यादिदोषग्रस्तानां न काव्यलक्षणत्वं सम्भवति । अतः काव्यलक्षणं किमिति जिज्ञासायां श्रीविश्वनाथ आह—'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति । रस एवात्मा

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सारूपतया जीवनाधायको यस्य तद् वाक्यं काव्यमित्यर्थः। रसपदेनाऽत्र 'रस्यते=आस्वाद्यते यः स रसः' इति व्युत्पत्तियोगाद् भावरसाभासभावाभासादयोऽपि गृह्यन्ते। यत्र च वाक्ये न रसः नाऽसौ काव्यमिति। अन्यथा 'देवदत्तो ग्रामं याति' इत्यत्र तद्भृत्यस्य तदनुमरणरूपव्यङ्ग्यावगतेरपि काव्यत्वं स्यात्। न च तथा रसवत एव काव्यत्वाङ्गीकारादिति। तत्र रसो यथा—

'शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं,
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता॥'

अत्र, उक्तरूपः पतिः, उक्तरूपा च पत्नी आलम्बनविभावौ, शून्यं वासगृहम् इत्युद्दीपनविभावः, चुम्बनम् अनुभावः, लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ, एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गारो रसः। एवं भावादीनामपि उदाहरणानि ज्ञेयानि।

(९) प्रश्नः—विश्वनाथोक्तकाव्यलक्षणस्य युक्तायुक्तत्वे विचारणीये।

उत्तरम्—'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति विश्वनाथोक्तं काव्यलक्षणम्। अस्यार्थः—रस एवात्मा जीवनाधायको यस्य तद् वाक्यं काव्यमित्यर्थः। रसशब्देनात्र 'रस्यते=आस्वाद्यते, इति रसः' इति व्युत्पत्तियोगाद् रसभावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते। यत्र च 'वाक्ये' न रसो नाऽसौ काव्यमिति।

अत्र विचार्यते—'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति काव्यलक्षणे 'रसात्मकम्' इत्यत्र रस एवात्मा यस्येति बहुव्रीहिः समासः। बहुव्रीहिश्चान्यपदार्थप्रधानो भवति। अन्यपदार्थश्चाऽत्र वाक्यमेव। वाक्यं च शब्दविशेष एव। तदेवं शब्दविशेषः काव्यमित्येव पर्यवसन्नम्। तत्राकाशगुणे शब्दे रसोऽस्ति न वा? अस्ति चेत्, कथम्?

'सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः' इत्यादिभवदुक्तलक्षणानुसारमपि ज्ञानस्वरूपस्य वा आत्मस्वरूपस्य वा रसस्य आकाशगुणे शब्दे लेशोऽपि हि दुर्लभः। नास्ति चेत्, कथमुक्तं 'रसात्मकम्' इति। न खलु अविद्यमानं किञ्चित् कस्याप्यात्मत्वेन व्यवस्थीयते। यदि रसप्रकाशकभावनाविषयार्थप्रतिपादकतासंसर्गेण वा, रसप्रकाशकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतासम्बन्धेन वा तदुपचर्यते इति

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ब्रूषे, तर्हि प्रकाशोक्तं 'सगुणौ' इति विशेषणमुपद्रवता भवता किमर्थमुद्धूलिता धूलिरिति पृच्छामः । तत्रापि हि तुल्ययोगक्षेमोऽयं मार्गः ।

अथ रसस्यैव काव्यत्वं स्वीकारयितुं तथा प्रयास इति चेत्, तदपि न रुचिरम् । नीरसेऽपि चमत्कारिणि वस्त्वलङ्कारव्यञ्जके शब्दार्थयुगले काव्यत्वस्याभियुक्तैः स्वीकारात् । यदुक्तं ध्वनिकृता—

'व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा ।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥' इति ।

अतः काव्यप्रकाशकारोक्तं काव्यलक्षणमेव युक्तमिति गुरवः ।

(१०) प्रश्नः—गुणानां रसधर्मत्वात्, रसात्मकस्य वाक्यस्य काव्यत्वात् कथं गुणाः काव्यस्योत्कर्षहेतव ? इति प्रतिपाद्यताम् ।

उत्तरम्—ननु यथा निरलङ्कारकाव्यापेक्षया सालङ्कारकाव्यस्योत्कृष्टता न तथा निर्गुणकाव्यापेक्षया सगुणकाव्यस्योत्कृष्टता वक्तुं शक्यते । यतः गुणानां रसैकधर्मत्वात्, निर्गुणानां च नीरसत्वात्, नीरसानां चाकाव्यत्वमेवेति गुणाः काव्यस्योत्कर्षका इति कथनमसङ्गतमिति चेत्, न । यद्यपि गुणाः रसस्य धर्माः, रसेन विना न तेषां स्थितिस्तथापि अत्र गुणपदं लक्षणया गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थपरम् । अतः 'गुणाः रसोत्कर्षहेतवः' इत्यस्य तात्पर्यं यत्—'गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दार्थाः रसस्योत्कर्षकाः' इति । अतः गुणाभिव्यञ्जकशब्दविरहितात् काव्यात् गुणाभिव्यञ्जकशब्दसहितं काव्यमुत्कृष्टं भवतीति दिक् ।

इति साहित्यदर्पणालोके प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयः परिच्छेदः

(११) प्रश्नः—'वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः' कारिकेयं साधु व्याख्येया । (वा० सं० वि० वि० १९५७, ६४,६६)

उत्तरम्—काव्यलक्षणे 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इत्युक्तम्, तत्र किं नाम वाक्यमित्यपेक्षायामाह—

'वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः' इति ।

योग्यतादित्रयात्मकः पदसमूह एव वाक्यमित्यर्थः । तत्र—

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

योग्यता—'योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः', एकपदार्थस्य अपरपदार्थेन सह सम्बन्धे बाधाऽभाव एव योग्यता । यथा—'गामानय' इत्यत्र गोपदार्थस्य आनयपदार्थेन सह यः सम्बन्धः स बाधितो न वर्तते इति योग्यतायाः सत्त्वाद् वाक्यत्वं भवति । न च बाधसत्त्वेऽपि यत्र पदार्थानां परस्परं सम्बन्धो वर्तते तत्रापि वाक्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । तथा सति 'वह्निना सिञ्चति' इत्यस्यापि वाक्यत्वं स्यात् । नहि अग्निः सेचनक्रियायां समर्थः, अपि तु दहनक्रियायाम् । अतो नेदं वाक्यम् ।

आकाङ्क्षा:—एकपदार्थस्य अपरपदार्थेन सहान्वयाऽपेक्षा आकाङ्क्षा । सा च श्रोतुः जिज्ञासारूपा, यथा 'देवदत्तो ग्रामम्' इत्यत्र गच्छतीति पदस्य । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे 'गौः, अश्वः, पुरुषो, हस्ती' इति परस्परं निरपेक्षस्य पदसमूहस्यापि वाक्यत्वं स्यात् । एवं चाऽतिव्याप्तिः स्यात् । अत्र गवाद्यर्थबोधकसुबन्तपदश्रवणानन्तरम् अश्वादिपदान्तरश्रवणेच्छाविरहस्य सिद्धत्वादाकाङ्क्षाशून्यत्वम् । अतो नेदं वाक्यम् ।

आसत्तिः—यस्य पदार्थस्य येन पदार्थेन सह सम्बन्धाऽपेक्षा तेन सह तस्य अव्यवधानेन स्थितिः आसत्तिः । व्यवहितेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चरितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् । किन्तु ईदृशेन पदसमूहेन न भवति बोधः, आसत्तिविरहात्, न चेदं वाक्यम् ।

व्यवधानं द्विविधम्—एकं कालव्यवधानम्, अपरं चानुपयुक्तपदार्थानां सत्त्वम् । तत्र कालव्यवधानस्योदाहरणं पूर्वमुक्तम् । द्वितीयस्य तु 'गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेन' इति । अत्र 'गिरिरग्निमान्', 'देवदत्तेन भुक्तम्' इति सम्बन्ध उचितः ।

(१२) प्रश्नः—'आकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोन्वयधर्मत्वमुपचारात्' इति पङ्क्तिर्व्याख्येया । (वा० सं० वि० वि० १९५६, ५८, ७४)

उत्तरम्—ननु आकाङ्क्षायाः जिज्ञासारूपत्वात्, जिज्ञासा च श्रोतुरिच्छा, इच्छायाश्चात्मधर्मत्वात्, कथं पदोन्वयधर्मत्वम् । एवं योग्यता यदि विपरीतबुद्धयभावरूपा तदा आत्मनिष्ठतया अन्वयबोधहेतुत्वात् तस्या आत्मवृत्तित्वमेव । यदा एकपदार्थीयापरपदार्थसम्बन्धाभावरूपा तदा (वृत्तितावच्छेदकसम्बन्धेन पदार्थनिष्ठतया) पदार्थधर्मत्वम्, इति कथं पदोन्वयधर्मत्वमिति चेत्, न । आत्मधर्मयोः आकाङ्क्षायोग्यतयोः स्वजन्यजनकत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पदोऽन्वयधर्मत्वम् । समन्वयश्च—स्वम्=आकाङ्क्षा, योग्यता च, तज्जन्यः=वाक्यार्थः, तज्जनकश्च पदसमूह इति रीत्या । यदि च योग्यतायाः पदार्थधर्मत्वं तदा तस्याः स्वाश्रयोपस्थापकत्वसम्बन्धेन, पदोऽन्वयधर्मत्वं स्वीक्रियते । समन्वयश्च—स्वम्=योग्यता, तदाश्रयः=पदार्थः, तदुपस्थापकः=पदसमूह इति रीत्येति न कोऽपि दोषः ।

(१३) प्रश्नः—साहित्यिकाः कुत्र शक्तिग्रहं मन्यन्ते ? कुत्र न ? इति यथाशास्त्रं वर्णयत । (त्रा० सं० वि० वि० १९५९, ६१, ७५)

उत्तरम्—शब्दाः चतुर्विधाः—जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, द्रव्य(यदृच्छा-)शब्दाश्च । 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति महाभाष्यकारः । तत्र गोपिण्डादिषु गोत्वादिका जातिः । गुणो विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गुणाः गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्तयन्ति । क्रियाः साध्यरूपाः वस्तुधर्माः पाकादयः । एषु हि अधिश्रयणावश्रयणान्तादि(चुल्युपरिधारणात् अधःश्रयणपर्यन्त-)पूर्वापरीभूतो व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरि-हर-डित्थडवित्थादयः । द्रव्यशब्दा एव यदृच्छाशब्दाः । एष्वेव व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो गृह्यते न व्यक्तौ । आनन्त्यव्यभिचारदोषपातात् । उक्तं च विश्वनाथेन—

'सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च' इति ।

ननु व्यक्तौ शक्तिग्रहे कथम् आनन्त्यं व्यभिचारश्चेति चेत् ? श्रूयताम्—

उपाधिषु शक्तिस्वीकारे एकस्यां व्यक्तौ गवि शक्तौ गृहीतायां सर्वत्र कार्यं चलति । सामान्यलक्षणासन्निकर्षेण सर्वासां बोधश्च भवति । यदि व्यक्तौ शक्तिग्रहः स्वीक्रियते तदायं प्रश्नो जागर्ति यद्—एकस्यां व्यक्तौ सङ्केतग्रहो भवति उत सर्वस्याम् ? तत्र न प्रथमः । गवादीनां व्यक्तीनाम् अनन्तत्वात्, अनन्तव्यक्तिषु अनन्तशक्तिकल्पनागौरवाद् आनन्त्यं स्यात् । एकस्यामेव दृष्टव्यक्तौ शक्तिग्रहे तदतिरिक्तानां गोव्यक्तीनां भानमेव न स्यादिति व्यभिचारः पदार्थोपस्थितौ शक्तिग्रहस्य कारणत्वात् । न चैकस्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहे अन्यासां व्यक्तीनां शक्तिग्रहं विनैवोपस्थितिरिति वाच्यम्, शक्तिग्रहं विना पदार्थोपस्थितौ स्वीकृतायां कारणाभावे कार्योत्पत्तिरूपव्यभि-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

चारदोषपातात् । अपि चैवं गोशब्देन अश्वादीनामपि उपस्थितिः स्यात् । नापि द्वितीयः—भूतभविष्यद्वर्तमानानां समस्तानां गोव्यक्तीनाम् एकस्मिन् समये उपस्थित्यभावेन शक्तिग्रहासम्भवादिति दिक् ।

(१४) प्रश्नः—रूढिं प्रयोजनं विनापि लक्षणालक्षणे दोषोऽस्ति न वेति विविच्यात्र दण्डचक्रन्यायेन कारणता उत तृणारणिमणिन्यायेनेति प्रतिपाद्यताम् (वा० सं० वि० वि० १९३६, ६०, ७६)

उत्तरम्—'मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययाऽन्योऽर्थः प्रतीयते ।
रूढेः प्रयोजनाद् वाऽसौ लक्षणाशक्तिरर्पिता ॥'

इति लक्षणाप्रतिपादकं सूत्रम् । अत्र ययाऽन्योऽर्थः प्रतीयते सा लक्षणा, इति लक्षणम् । मुख्यार्थबाधः, मुख्यार्थयोगः, रूढिप्रयोजनाऽन्यतरच्चेति त्रयं हेतुः । अत्र लक्षणेऽन्यपदस्य न मुख्यार्थभिन्नोऽर्थः, किन्तु शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नः । तेन मुख्यार्थान्वयबोधबाधनिबन्धनत्वे सति रूढिप्रयोजनाऽन्यतरप्रयोज्यशक्यार्थसम्बन्धवत् तदतिरिक्तार्थप्रतिपादकशक्तित्वं लक्षणत्वम् । अत्र रूढिप्रयोजनाऽन्यतरत्वानिवेशेऽपि 'कलिङ्गः साहसिकः' इत्यादौ कार्यनिर्वाहः स्यादेवेति चेत्, न । 'कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि ! तेऽकरोत्' इत्यत्र रूढिप्रयोजनयोरभावेऽपि चरणाघातपदेन निर्जितत्वलक्षणाद् अतिव्याप्तिः स्यादिति सन्निवेशः । इदं नेयार्थतादोषस्योदाहरणम् ।

नन्वत्र तृतीयहेतोः कारणता दण्डचक्रन्यायेन तृणारणिमणिन्यायेन वेति चेत् ? तृणारणिमणिन्यायेन, इत्युत्तरम् । यथा—अग्निं प्रति तृणम्, अरणिः मणिश्च पृथक् पृथक् कारणम्, तथैव रूढिः पूर्वहेतुद्वयसंयुक्तः पृथक् हेतुः, अपि च मुख्यार्थबाधः, मुख्यार्थयोगः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरच्चेति हेतुत्रयं न वर्तते । नैषां तृणारणिमणिन्यायेन कारणता किन्तु दण्डचक्रन्यायेनैव । अत एव काव्यप्रकाशे मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुरित्येकवचनेन त्रयाणां समुदितानामेव हेतुत्वं प्रतिपादितम् ।

(१५) प्रश्नः—उपादानलक्षणया लक्षणलक्षणतो वैलक्षण्यमुदाहरणद्वारा स्फोरणीयम् ।

उत्तरम्—लक्षणा द्विविधा—एका उपादानलक्षणा, अपरा लक्षणलक्षणा चेति । कोऽनयोर्भेद इति चेत् ? शृणु—

यत्र मुख्यार्थविशिष्टतदितरार्थप्रतिपादकशब्दत्वं, तत्रोपादानलक्षणा । अत एवेयमजहत्स्वार्थेत्युच्यते । एवं स्वार्थपरित्यागपूर्वकान्यार्थप्रतिपादक-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

न्वितत्वं लक्षणलक्षणात्वम् । उपादानलक्षणाया उदाहरणं यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' ।

अत्राचेतनानां कुन्तानां प्रवेशनक्रियासामर्थ्यं नास्ति, इति कुन्तरूपमुख्यार्थ-विशिष्टकुन्तधारिपुरुषरूपस्य मुख्यार्थेतरार्थस्य प्रतिपादकत्वात् 'कुन्तधारिपुरुषाः प्रविशन्ति' इति लक्षणयाऽर्थो बोध्यते ।

लक्षणलक्षणाया उदाहरणम्—'गङ्गायां घोषः' । विपरीतलक्षणायाश्चो-दाहरणम्—

'उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे ! सुखितमास्व ततः शरदां शतम् ॥'

इत्यत्र, उपकृतादयः शब्दाः अपकारिणं प्रति अन्वयमलभमानाः अपकारा-दिरूपेऽर्थे परिणता अयमेव उपादानलक्षणालक्षणलक्षणयोर्भेदः—यद् उपादान-लक्षणायां मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणायां तु परस्यैवोपलक्षणं मुख्यार्थस्य त्यागश्चेति ।

(१६) प्रश्नः—काव्यप्रकाशोक्तं 'कर्मणि कुशलः' इति लक्षणो-दाहरणं दर्पणोक्तदिशा खण्डनीयम् । (वा० सं० वि० वि० १९३३, ४२, ५३, ५८, ६२)

उत्तरम्—केचित् (काव्यप्रकाशकारा मम्मटमहाभागाः) 'कर्मणि कुशलः', इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः–कुशान्=दर्भान्, लाति=आदत्ते, इति 'कुशलः' इति व्युत्पत्त्या लभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेच-कत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं लक्षयति ।

परं नेदं कथनं विचारसङ्गतम् । कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तम् अन्यच्च प्रवृत्ति-निमित्तम् । यदि हि व्युत्पत्तिलभ्य एव मुख्योऽर्थस्तदा, 'गौः शेते' इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् 'गमेर्डोः' (उणादि २।६७) इति गम्धातोः डोप्रत्यये कृते निष्पन्नस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽप्रयोगात् ।

यदि च व्युत्पत्तिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यते तदापि 'कुशलः' इत्यत्र लक्षणाया नावसरः । कौ=भुवि, शलति=चालयति, कार्याणि, यः स कुशलः, इति व्युत्पत्त्यापि दक्षरूप एव मुख्योऽर्थो, इति दिक् ।

(१७) प्रश्नः—का नाम लक्षणा ? कुत्र कथं चाऽस्याः प्रयोगः ? कतिविधा च सा ? इति सोदाहरणं लिख्यताम् ।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उत्तरम्—'मुख्यार्थबाधे तद्युक्तौ ययाऽन्योऽर्थः प्रतीयते ।
रूढेः प्रयोजनाद् वाऽसौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥'

अभिधाख्यया शक्त्या योऽर्थो बोध्यते स मुख्योऽर्थः । अन्वयस्य तात्पर्यस्य वाऽनुपपत्तौ तस्य बाधे जाते, रूढिवशात्, कस्यापि प्रयोजनस्य सिद्धये वा, मुख्यार्थसम्बद्धस्यैव अन्यार्थस्य ज्ञानं यया शक्त्या भवति, सा लक्षणा नाम ।

यथा—'कलिङ्गः साहसिकः' इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन् यया शब्दशक्त्या पुरुषादीन् प्रत्याययति, यथा च 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति, रूढिप्रयोजनमूलाभ्यां द्विविधा, सा शब्दस्यार्पिता, स्वाभाविकेतरा, ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । द्विविधापि सा पुनः उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा चेति भेदेन द्विविधा, एता अपि सारोपसाध्यवसानभेदेन द्विधा, ताश्च शुद्धागौणीभेदेन द्विधा, एवं सङ्कलनया षोडशभेदा लक्षणा ।

"स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तावत् (१६) षोडशभेदाः" यथा—

सं०	लक्षणा	उदाहरणानि
१	सारोपा उपादानलक्षणा रूढिः	अश्वः श्वेतो धावति ।
२	,, ,, प्रयोजनवती	एते कुन्ताः प्रविशन्ति ।
३	,, लक्षणलक्षणा रूढि	कलिङ्गः पुरुषो युध्यते ।
४	,, ,, प्रयोजनवती	आयुर्घृतम् ।
५	साध्यवसाना उपादानलक्षणा रूढिः	श्वेतो धावति ।
६	,, ,, प्रयोजनवती	कुन्ताः प्रविशन्ति ।
७	,, लक्षणलक्षणा रूढिः	कलिङ्गः साहसिकः ।
८	,, ,, प्रयोजनवती	गङ्गायां घोषः ।
९	गौणी सारोपा उपादानलक्षणा रूढिः	एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि ।
१०	,, ,, ,, प्रयोजनवती	एते राजकुमारा गच्छन्ति ।
११	,, ,, लक्षणलक्षणा रूढिः	राजागौडेन्द्रकण्टकं शोधयति ।
१२	,, ,, ,, प्रयोजनवती	गौर्वाहीकः ।
१३	गौणी साध्यवसाना उपादानलक्षणारूढिः	तैलानि हेमन्ते सुखानि ।
१४	,, ,, ,, प्रयोजनवती	राजकुमारा गच्छन्ति ।
१५	,, ,, लक्षणलक्षणा रूढिः	राजा कण्टकं शोधयति ।
१६	,, ,, ,, प्रयोजनवती	गौर्जल्पति ।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

एवं प्रयोजनवती अष्टप्रकारा लक्षणा व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वात् षोडशधा भवति। षोडशप्रकारा च सा धर्मिगतत्वेन धर्मगतत्वेन चेति द्वात्रिंशत्प्रकारा (३२) भवति। तथाविधा चेयम् अष्टप्रकाराभिः रूढिलक्षणाभिः साकं चत्वारिंशद्विधा (४०) सम्पद्यते। पुनः प्रत्येकं पदवाक्यगतत्वेन द्विधा भूत्वा अशीतिप्रकारा (८०) लक्षणा जायते इति दिक्।

(१८) प्रश्नः—'गौर्वाहीकः' इत्यत्र का नाम लक्षणा? कुत्र च सा? इति विशदं विविच्यताम्। (वा० सं० वि० त्रि० १९४५, ५१, ६१, ६४, हि० प्र० यू० १९८०, ८१)

उत्तरम्—'गौर्वाहीकः' इत्यत्र कथं गोशब्देन वाहीकार्थो बोध्यते, इत्यत्र सन्ति वादिनां विप्रतिपत्तयः।

अत्र केचिदाहुः—'गौर्वाहीकः' इत्यत्र गोसहचारिणो ये जाड्यमान्द्यादयो गुणास्ते लक्षणया बोध्यन्ते। लक्षिताश्च ते गुणाः गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने (अभिधाने = अभिधया बोधने) प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्ति।

परं तेषामिदं कथनं नितरामसङ्गतम्। गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्यमभिधातुमसामर्थ्यात्। गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्चाभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानासम्भवात्। 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति नियमात्।

अन्ये च पुनः गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते, किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते, इति वदन्ति।

तदप्यन्ये न क्षमन्ते। तथा हि—गोशब्दाद् वाहीकार्थः प्रतीयते न वा? प्रतीयते इति चेत्, गोशब्दादेव वा? लक्षिताद्वा गुणादविनाभावद्वारा? तत्र न प्रथमः। वाहीकार्थस्यासङ्केतितत्वात्। न द्वितीयः। अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशसम्भवात्। 'शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते' इति नियमात्। न द्वितीयः। यदि गोशब्दाद् वाहीकार्थो न प्रतीयते तदाऽस्य वाहीकशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमसङ्गतं स्यात्।

तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद् वाहीकार्थं लक्षयति। वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम्। इयं च गुणयोगाद् गौणीत्युच्यते। लक्षणाभेदेषु चेदं प्रयोजने सारोपागौणीलक्षणलक्षणाया उदाहरणम्।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

(१९) प्रश्नः—का नाम व्यञ्जना ? कुत्रोपयुज्यते ? कतिविधा च सा ? इति साधु विविच्यताम् ।

उत्तरम्—'विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यते परः ।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥'

स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा विरतासु अभिधालक्षणाऽतात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु, ययाऽन्योऽर्थः बोध्यते, सा शब्दार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च शक्तिर्व्यञ्जन-ध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया व्यञ्जना नाम ।

'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति न्यायात् स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा उपरतानां तासां पुनरुत्थानाभावाद् वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधेन न तासां सामर्थ्यमिति व्यञ्जनावृत्तिः स्वीक्रियते ।

सा च व्यञ्जना शाब्दी, आर्थी चेति द्विविधा । तत्र शाब्दी व्यञ्जनाऽपि द्विविधा—अभिधामूला, लक्षणामूला चेति । तत्राभिधामूला—

'अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।
एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाश्रया ॥'

अर्थादनेकार्थानां शब्दानां संयोगप्रकरणादिभिरेकस्मिन्नर्थे नियमिते सति अप्रकरणिकस्य अपरार्थस्य प्रतीतिर्यया भवति साऽभिधामूला-व्यञ्जना ।

यद् प्रयोजनमुद्दिश्य लक्षणायाः स्वीकारस्तस्य प्रयोजनस्य प्रतीतिर्यया भवति सा लक्षणामूला-व्यञ्जना ।

आर्थी व्यञ्जना तु—

वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च ।
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयत् सार्थसम्भवा ॥'

अर्थाद् वक्तृबोद्धव्ययोः वाक्यवाच्यान्यसन्निधीनां तथा प्रस्तावदेश-कालादीनां वैलक्षण्येन ज्ञायमानस्यार्थान्तरस्य या बोधिका भवति सार्थी व्यञ्जना । इयमपि वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदेन त्रिविधा जायते । तथा च वाच्यार्थव्यञ्जना, लक्ष्यार्थव्यञ्जना, व्यङ्ग्यार्थव्यञ्जना चेति त्रिविधा आर्थी व्यञ्जनेति दिक् ।

(२०) प्रश्नः—अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकतायां के नियामका भवन्ति ? इति विशदं विविच्य लिखत ।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अथवा

अभिधानियामकानां संयोग-विप्रयोगादीनां स्वरूपं सोदाहरणं स्पष्टीक्रियताम् । (१९३२, ४०)

उत्तरम्—नानार्थकस्य शब्दस्य एकत्रार्थेऽभिधया नियमने संयोगादयो हेतवो भवन्ति । यथा चाह भर्तृहरिः—

> 'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
> अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।।
> सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
> शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ।।'

एते संयोगादयः शब्दवाच्यार्थस्य अनिश्चये सति, कतमोऽर्थोऽत्र विवक्षितः, इति सन्देहे सति, तदपाकरणद्वारेण विशेषज्ञानजनका भवन्ति ।

तत्र संयोगः प्रसिद्धः सम्बन्धः । यथा—'सशङ्खचक्रो हरिः' इति । अत्र 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यनेकार्थको हरिशब्दो, विष्णुर्यमादिर्वा, इति सन्देहे सति शङ्खचक्र-योगेन विष्णुमेवाभिधत्ते । विप्रयोगस्तावत्, तत्सम्बन्धध्वंसः । यथा—'अशङ्ख-चक्रो हरिः' अत्र शङ्खचक्रवियोगेन तमेव विष्णुमभिधत्ते । साहचर्य=सह-चरता । यथा—'भीमार्जुनौ' इति । अत्र वृक्षपार्थाद्यनेकार्थः, अर्जुनशब्दो भीमसाहचर्यात् पार्थमेवाभिधत्ते । विरोधिता=वैरम् (वध्यघातकत्वम्) । यथा—'कर्णार्जुनौ' अत्र विरोधितया, कर्णः=सूतपुत्रः एव, न तु श्रवणेन्द्रियम् । अर्थः=प्रयोजनम् । यथा—'स्थाणुं वन्दे', अत्र भवच्छेदनप्रयोजनात्, स्थाणुः= शिव एव, न तु शङ्कुः । प्रकरणं=वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता । यथा—'सर्वं जानाति देवः', अत्र प्रकरणत्वाद् देवः=प्रकृतो राजा, न तु सुरः । लिङ्गं संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन परपक्षवृत्ती धर्मः । यथा—'कुपितो मकरध्वजः' अत्र कोपस्य प्राणिधर्मस्य समवायेन चेतने कामे एव सम्भवात्, मकरध्वजः= कामो, न तु समुद्रः । अन्यसन्निधिर्यथा—'देवः पुरारिः', अत्र देवशब्द-सान्निध्यात् पुरारिशब्दः शिवमेवाभिधत्ते न त्वन्यं कञ्चन । सामर्थ्यं= नियतशक्तिः । यथा—'मधुना मत्तः पिकः', अत्र मधुर्वसन्तः न तु मद्यम्, वसन्ते एव कोकिलमादनस्य सामर्थ्यात् । औचिती=योग्यता । यथा— 'पातु वो दयितामुखम्', अत्र मुखम्=साम्मुख्यम्, न तु वदनम् । देशः=

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

स्थानम् । यथा—'विभाति गगने चन्द्रः', अत्र गगनदेश-सम्भवात्, चन्द्रः= शशिरेव, न तु कर्पूरादिकम् । कालो यथा—'निशि चित्रभानुः' अत्र चित्र-भानुः=अग्निः, न तु सूर्यः, रात्रिसमये तस्यासम्भवात् । व्यक्तिः=लिङ्गम्, स्त्रीपुंस्त्वादिः । यथा—'भाति रथाङ्गम्', अत्र नपुंसकलिङ्गेन, रथाङ्गं= चक्रमेवाभिधीयते न तु चक्रवाकः, तद्वाचकस्य पुंल्लिङ्गत्वात् । स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिकृत्, न काव्ये । अतस्तस्य विषयो नोदाहृतः । आदिशब्दात् 'एतावन्मात्रस्तनी' इत्यादौ हस्तचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याका-रत्वं द्योत्यते

(२१) प्रश्नः– काव्ये स्वरस्योदाहरणमस्ति न वा ? अस्ति चेत्, कथं नोदाहृतम्, नास्ति चेत्, किं प्रमाणम् ? इति यथाशास्त्रं विविच्यताम् । (१९६७)

उत्तरम्—स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिकृत्, न काव्ये । अतस्तस्योदाह-रणमपि नेति सिद्धान्तः ।

परमत्र केचिद् भट्टादयश्चण्डीदामादयश्च वदन्ति—स्वरोऽपि काक्वादिरूपः, काव्ये विशेषप्रतीतिकृदेव । उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः (भरताचार्यस्य) पाठोक्त-दिशा शृङ्गारादिविशेषप्रतीतिकृदेव । उक्तं च भरतेन—

'हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ।
षड्जर्षभौ तथा चैव वीररौद्राद्भुतेषु च' ॥ इति ।

अत एतद्विषये उदाहरणमुचितमेवेति ।

अत्रोच्यते—स्वराः काक्वादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति, न तु संयोगादय इवानेकार्थस्य शब्दस्य एकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम्, इति नैषामभिधानियामकत्वं वाच्यम् ।

न च क्वचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमाभावाद् अनियन्त्रितयो-रप्यर्थयोरनुरूपस्वरवशेनैवैकत्र नियमनं वाच्यम् । अन्यथा तथाविधस्थले श्लेषालङ्कारानङ्गीकारप्रसङ्गः स्यात् । तत्र श्लेषस्तु स्वीक्रियते एव । अत एव श्लेषप्रस्तावे उक्तम्—काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते, इति । यतः—

'स्वरभेदे हि अर्थभेदः, अर्थभेदे च शब्दभेदः ।
अतः सिद्धं काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते, इति ॥'

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

(२२) प्रश्नः— तात्पर्यवृत्तिस्वीकारे का वाचोयुक्तिः ? साहित्यिकास्तां स्वीकुर्वन्तु न वा ? विशदं विवेच्यत ।

उत्तरम्—तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।
'तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥'

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमात्, एवं लक्षणायाश्च लक्ष्यार्थबोधनविश्रामात् शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति न्यायात् पुनरुत्थानासम्भवात् वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्यं नाम वृत्तिः । तात्पर्यवृत्त्यर्थश्च तात्पर्यार्थः, तात्पर्यार्थबोधकं च वाक्यमिति अभिहितान्वयवादिनां मतम् ।

अयं भावः— घटं करोति, इत्यादिवाक्ये अभिधा घटपदेन कम्बुग्रीवादिमन्तं पदार्थम्, अम्विभक्त्या कर्मत्वमभिधाय विरमति । वृत्तिता तु न कस्याप्यर्थः । इति अपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशात् अनयोः संसर्गविधया भासते । इत्थं तात्पर्यवृत्त्यैव पदार्थानां मिथः अन्वयो भवतीति अभिहितान्वयवादिनः ।

अन्विताभिधानवादिनां प्रभाकरमीमांसकानां मते तु पदार्थसंसर्गस्य पदशक्यत्वाङ्गीकारेण तात्पर्यवृत्तिर्नावश्यकी ।

साहित्यिका अपि भाट्टमतमेव स्वीकुर्वन्ति । काव्यप्रकाशे— इत्यभिहितान्वयवादिनां मतम्, इति बहुवचनेन, इत्यन्विताभिधानवादिनः इति चैकवचनेन कथनात् ज्ञायते यत् काव्यप्रकाशकाराणां भाट्टमतमेवाभिमतम् ।

एतेनेदं सिद्धं यत् साहित्यिकानां मते तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपाद्यः तात्पर्यार्थोऽस्तीति दिक् ।

इति साहित्यदर्पणालोके द्वितीयः परिच्छेदः ॥

तृतीयः परिच्छेदः

(२३) प्रश्नः—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः' इति रसस्य स्वप्रकाशत्वम् अखण्डत्वं च यथा सिद्ध्यति तथोपपाद्य रसानुभूतिः क्व ? इति प्रतिपादयत ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उत्तरम्—ननु रसात्मकवाक्यस्य काव्यत्वमुक्तम् । तत्र को रस इति जिज्ञासायामाह—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः' । अस्यायमर्थः—स्थायिनां विभावादिभिः समं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपाद् सम्बन्धाद्, विभावादीनां वा परस्परं संयोगात्=मिलनात्, रसस्य निष्पत्तिः=अभिव्यक्तिः, भवतीति । तथा हि—लोके प्रमदादिभिरालम्बनकारणैः, चन्द्रिकादिभिरुद्दीपनकारणैः, अश्रुपातादिभिः कार्यैः, चिन्तादिभिः सहकारिभिः उत्कण्ठादिभिश्च स्थायिनो रत्यादेरनुमितिविषये परिशीलनबलेन झटिति प्रवृत्तिमतां सामाजिकानां वासनारूपतयाऽन्तःस्थितः काव्ये नाट्ये च गुणालङ्कारयोगेन कायिकवाचिकसात्त्विकाहार्यरूपेणाभिनयेन च तैरेव कारणत्वादिव्यपदेशपरित्यागेन विभावनानुभावनसञ्चारणरूपव्यापारवत्तया अलौकिकविभावानुभावसञ्चारिशब्दव्यवहार्यैः ममैवैते, शत्रोरेवैते, इत्यादिसम्बन्धविशेषस्वीकारनियमस्य, न ममैवैते, न शत्रोरेवैते, इत्यादिसम्बन्धविशेषपरिहारनियमस्य चानिर्णयात् सीतात्वादिव्यक्तिविशेषांशरहितेन कामिनीत्वेन प्रतीतैरभिव्यक्तः, सूक्ष्मसंस्काररूपेण पूर्वत एवावस्थितः केवलमिदानीं साधारणीकृतविभावादिभिराविर्भूतो रत्यादिस्थायी नियतप्रमातृगतोऽपि व्यक्तिविशेषांशपरिहारवशात् लौकिकज्ञेयान्तरसम्पर्कशून्यचेतसा सकलसहृदयसंवादभाजा प्रमात्रा स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतः, चर्व्यमाणत्वैकप्राणः विभावादिप्रतीतिकालमात्रस्थायिकः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन्, हृदयमिव प्रविशन्, सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्, अन्यत्सर्वं तिरोदधद् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन् अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः । तत्रास्ति क्रमः किन्तूत्पलशतव्यतिभेदवद् लाघवात् (आशुतरत्वात्) न लक्ष्यते ।

यदि मिलिता रत्यादयो रसास्तर्हि रसस्य स्वप्रकाशत्वम् अखण्डत्वं च केन सिद्ध्यतीति ? यतो हि स्वप्रकाशता ज्ञाने भवति न रत्यादिषु, रत्यादीनां सम्मिश्रितत्वाच्च रसस्य अखण्डता सिद्ध्यतीति न वाच्यम् ? रसस्याभिव्यक्तिः रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव भवति । अर्थाद् रत्यादिज्ञानस्वरूपमेव रसः । ज्ञानस्य स्वप्रकाशताऽखण्डता च सिद्धैव । अतः रसोऽपि स्वप्रकाशः, अखण्डश्च सिद्ध्यति । यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात्तदैवास्य रसस्य स्वप्रकाशत्व मिद्ध्येत्, न च तथा ज्ञानेन सह रत्यादेः तादात्म्याङ्गीकारादिति । यदुक्तम्—

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

'यद्यपि रसानन्यतया चर्वणापि न कार्या तथापि कादाचित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मनि अनादिवासनापरिणतिरूपे रत्यादिभावेऽपि व्यवहार इति भावः।' इति। 'सुखादितादात्म्याङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य दिव्यं वर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः' इति च। 'अभिन्नोऽपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादितादात्म्येन गोचरीकृतः' इति च।

अनेन रसस्य ज्ञानस्वरूपा स्वप्रकाशताऽखण्डता च सिद्धा भवति।

नैयायिकास्तु ज्ञानस्य ज्ञानमनुव्यवसायेन स्वीकुर्वन्ति, तदयुक्तम्। यतो हि ज्ञानस्य ज्ञानमनुव्यवसायेन, अनुव्यवसायस्य ज्ञानं तदन्येन तस्यापि ज्ञानं तदन्येनेति स्वीकारे मूलक्षतिकरी अनवस्था स्यात्। ज्ञानतादात्म्यादेव रसस्याखण्डता स्वप्रकाशता च सिद्धा भवति। अत एवोक्तम्—

'विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः।
प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम्॥'

रसानुभवश्च प्रमातरीति विज्ञेयम्।

(२४) प्रश्नः—रसस्य सुपरिष्कृतं सामान्यलक्षणमभिधाय क्वचिल्लक्ष्ये समन्वयः क्रियताम्। कश्च तस्यास्वादनप्रकारः? (१९५२, '५४, ६४, हि० प्र० यू० १९८०, ८१)

उत्तरम्—'सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः।
स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः॥'

सत्त्वाख्यस्य गुणस्योद्रेकात्=रजस्तमसी अभिभूय आविर्भावात्। तत्र हेतुस्तथाविधकाव्यपरिशीलनम्। अखण्डः प्रत्येक एवायं विभावादिसमूहालम्बनात्मकः, स्वप्रकाश आत्मनैव प्रकाशितः, आनन्दचिन्मयः=आमोदमिश्रितज्ञानस्वरूपः, वेद्यान्तरस्य=अन्यज्ञेयस्य, स्पर्शशून्यः=तत्काले सम्पर्करहितः, ब्रह्मास्वादसहोदरः=ब्रह्मज्ञानसमानः, लोकोत्तरचमत्कारप्राणो रस इत्यर्थः।

अयं च रसः स्वाकार इवाभिन्नत्वेनास्वाद्यते। अयमर्थः—यथात्मनो भिन्नेष्वपि शरीरादिषु 'गौरोऽहम्', 'काणोऽहम्', इत्यादिनाऽभेदः प्रतीयते, एवमेवात्मनो भिन्नोऽपि आनन्दचमत्कारमयो रस आत्मनोऽभिन्नत्वेन प्रतीयते इति।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उदाहरणं यथा—

'भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते,
कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर मयं नाद्यापि किञ्चिद् गतम् ।
नैवं चेत्खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठसृजा पङ्किलः
पत्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धबन्धूकृतः ॥'

अत्र रावण आलम्बनविभावः, एतादृशोक्तिरनुभावः, 'न सहिष्यते' इति गम्यगर्वादयश्च सञ्चारिभावाः, एवं परस्परमिलितैः सर्वैर्विभावादिभिरभिव्यक्तः श्रीरामस्य युद्धोत्साहः स्थायीभावः साधारण्येन सामाजिकानां वासनया अनुभवविषयीकृतो युद्धवीररसतामापद्यते । अयं च वीररसो दानवीरो, धर्मवीरो, युद्धवीरो, दयावीरश्चेति चतुर्धा भवति ।

(२५) प्रश्नः—विभावानुभावसञ्चारिसात्त्विकभावानां लक्षणमभिधीयताम् ।

उत्तरम् --'रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाटययोः ।' इति । ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः 'विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः' इति विभावा उच्यन्ते ।

स च विभावो द्विविधः—आलम्बनविभावः, उद्दीपनविभावश्चेति । तत्रालम्बनविभावो यथा—

'आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।'

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायिकादयः ।

उद्दीपनविभावो यथा—

'उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।'

अनुभावस्य लक्षणम्—'उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ।
लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥'

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैरालम्बनोद्दीपनकारणैः रामादेरन्तरुद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्यमुच्यते स एव काव्यनाटययोः पुनरनुभावः कथ्यते । 'रत्यादीन् स्थायिनः, अनुभावयन्ति, अनुभवविषयीकुर्वन्तीति अनुभावाः' ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

व्यभिचारिभावस्य लक्षणम्—

'विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः॥'

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणात्=प्रवर्तनात्, व्यभिचारिणः कथ्यन्ते। विशेषेणाभितः सर्वाङ्गव्यापितया रत्यादीन् स्थायिनः काव्ये चारयन्ति=सञ्चारयन्ति, मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जयन्तीति वा व्यभिचारिणः।

सात्त्विकभावलक्षणम्—'विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः।' सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनान्तरो धर्मः। ते च सात्त्विकभावाः सत्त्वमात्रोद्भवत्वात् अनुभावतो 'गोबलीवर्दन्यायेन भिन्नाः' इति

(२६) प्रश्नः—वत्सलरसः कस्य मते? तत्र 'शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः॥' इति विरोधपरिहारः कथम्? इति साधु विवेचनीयम्।

(वा० सं० वि० वि० १९५२, ६४)

उत्तरम्—ननु 'शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः॥' इति कारिकायां नवरसानामेव गणना दृश्यते, एभ्योऽधिका अपि रसाः सन्ति न वेति चेत्? श्रूयताम्—भरतमुनिसम्मतो वत्सलश्च दशमो रसोऽस्ति। तत्र चमत्कारस्य स्फुटयता रसत्वमस्त्येव अत्र, स्थायीभावः वत्सलतास्नेहः, पुत्रादिकमालम्बनम्, पुत्रादीनां चेष्टा उद्दीपनानि, शिरश्चुम्बनादीनि अनुभावाः, अनिष्टशङ्का हर्षादयो व्यभिचारिणः सन्ति।

न च पूर्वरसभेदप्रतिपादकश्लोके नवरसानामेव गणना, अनेन तु तत्र न्यूनता, इति वाच्यम्। 'शान्तस्तथा मतः' इत्यत्र तथाशब्देन भरतमुनिसम्मतस्यास्य संग्रहात्। न च जीवगोस्वामिसम्मतानां प्रेमादीनामपि रसत्वं स्यादिति वाच्यम्। आदिमुनिभरतवचनस्य प्रामाणिकत्वेन वत्सलरसस्यैव ग्रहणं न तु प्रेमरसस्येति दिक्।

उदाहरणं यथा—

'यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम्।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः॥'

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अत्र बालो रघुरालम्बनविभावः, उक्तभाषणादिकम् उद्दीपनविभावः, अध्याहारलभ्या आलिङ्गनादयोऽनुभावाः। एतैः समुदितैः विभावादिभिः, दिलीपस्य स्नेहः स्थायीभावः साधारण्येन सामाजिकानां वासनयाऽनुभवविषयीकृतः सभ्येषु वत्सलरसतामापद्यते।

(२७) प्रश्नः—करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वात् कथं रसत्वम्? कथं वा दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरिति लिख्यताम्। (१९४६)

उत्तरम्—ननु करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वात् कथं रसत्वं कथं वा दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरिति चेत्? श्रूयताम्—करुणादावपि रसे यत्परं सुखमुत्पद्यते तत्र सहृदयानामनुभव एव प्रमाणमस्ति। अपि च तेषु यदि दुःखं स्यात्तदा कोऽपि पुरुषः तदुन्मुखो न स्यात्। न हि कश्चित् सचेतन आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते। करुणादिरसप्रधानेष्वपि काव्येषु नाटकेषु च सर्वेषां साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात्। शृङ्गारादिभ्य इव करुणरसप्रधानेभ्यः काव्येभ्योऽपि आह्लादस्वरूपरसधारायाः प्रत्यक्षानुभवविषयत्वात्। किञ्च करुणरसस्य दुःखहेतुत्वे करुणरसप्रधानरामायणादिप्रबन्धानामपि दुःखहेतुताप्रसङ्गः स्यात्। यथा सति लोकस्य तत्र प्रवृत्तिरेव न स्यात्। भवति च प्रवृत्तिः, अतो न दुःखहेतुता तेषामिति।

ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिः, कथं वा करुणरसप्रधाननाटकादिदर्शनेन अश्रुपातादयो जायन्ते? इत्यपि न वाच्यम्। ये खलु वनवासादयो लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते, त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यतां विहायालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते। तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते। अतश्च लौकिकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते इति लोके एव प्रतिनियमः। काव्ये पुनः सर्वेभ्यो विभावादिभ्यः सुखमेव जायते। अपि च हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यां ये अश्रुपातादयः सामाजिकानां जायन्ते ते चेतसो रसानन्देन द्रवीभावात् सुखोत्पत्तिवदेव।

ननु तर्हि रसानामानन्दमयत्वे सति, ईदृशी आह्लादरूपा रसाभिव्यक्तिः सर्वेषां कथं न भवति? इति न वाच्यम्।

'न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्।'

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

रत्यादिवासनां विना रसास्वादो न भवति । उक्तं च धर्मदत्तेन—

'सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः' ॥ इति ।

(२८) प्रश्नः—'नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम्' अस्याः पङ्क्तेराशयं विशदीक्रियताम् । (वा० सं० वि० वि० १९५१, ६७, ७१)

उत्तरम्—ननु भवान् 'प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः' इति कथनानुसारं ज्ञानस्वरूपमेव रसं मन्यते चेत्तदा सोऽज्ञेय एव सिद्धः; ज्ञेयोऽर्थाज्ज्ञानविषयो न सिद्धः । यतो हि ज्ञानं सदा स्वविषयभूतेभ्यो घटपटादिभ्यो भिन्न एव भवति । अत आस्वादस्वरूपः प्रकाश(ज्ञान-)स्वरूपो वा रसो नास्वादस्य ज्ञानस्य वा विषयो वा भवितुमर्हति । एवञ्च व्यञ्जना, अर्थाद् व्यञ्जनाजन्यबोधो रसश्चेति द्वयोरपि ऐक्यमेवापतितम् । यतो हि व्यञ्जनाजन्यबोधोऽपि ज्ञानविशेष एव भवति । पूर्वोक्तप्रकारेण रसश्चापि ज्ञानविशेष एव सिद्धः । अतो रसो व्यञ्जना(व्यञ्जनाजन्यबोध-)स्वरूप एव सिद्धो नासौ व्यञ्जनाजन्यबोधस्य विषयः सिद्धः । ततश्च कथं रसस्य व्यङ्ग्यता ? यतो हि—

'स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥'

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपयोरिव व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः सदा पार्थक्यमेव भवति, पार्थक्ये एव च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो भवितुमर्हति नाऽभिन्नतायामिति चेत् ? सत्यमुक्तम् । अत एवाहुः—'विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः भिन्नः स्वादनाख्यः कश्चिद् व्यापारः ।' इति । अत एव (विलक्षणत्वादेव) हि रसमास्वादनचमत्कारणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा भवन्ति । व्यञ्जनामात्रप्रसाधनप्रहितैरस्माभिरपि रसादीनां व्यङ्ग्यत्वम् (व्यञ्जनाजन्यबोधविषयत्वम्) उच्यते एवेति दिक् ।

(२९) प्रश्नः—साधारणीकरणव्यापारस्वीकारे वाचोयुक्तीः प्रदर्शयत ।

उत्तरम्—ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इति चेत् ? उच्यते—

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

एकः साधरणीकरणाख्यो व्यापारः स्वीक्रियते । अस्यव प्रभावेण प्रमाता (श्रोता दृष्टा च) तदानीं समुद्रनिग्रह-रावणवधादिकारिभ्यो रामादिभ्य आत्मानम् अभिन्नत्वेन मन्यते । एवमेव रत्यादयोऽपि साधारण्येनैव प्रतीयन्ते । अन्यथा रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् । परगतत्वेन प्रतीतौ त्वरस्यतापातः स्यात् । अपि च परस्येति, न परस्येति, ममेति, न ममेति चेत्यादिरूपेण विभावादेः आस्वादे परिच्छेदो न भवति, किन्तु ते प्रथमतः साधारण्येनैव प्रतीयन्ते, इति दिक् ।

(३०) प्रश्नः—रसास्वादे विभावादीनामेकः, प्रतिभासः कथमुपपद्यते ? विविच्य लिखत ।

उत्तरम्—ननु विभावानुभावनसञ्चारणेनाऽलौकिकव्यापारेण रसस्य कारणत्वे तेषामेकरूपतया कथं परिणाम इति चेत् ? श्रूयताम्—प्रथमं प्रतीयमानो विभावादिः प्रत्येकं हेतुरुच्यते । ततः सम्मिलितः सर्वो विभावादिः सहृदयानां प्रपाणकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसरूपतां भजते । यथा—प्रपाणकरसे खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व एव कश्चिदास्वादः सञ्जायते तथा विभावादिसम्मेलनादिहापि, इति दिक् ।

(३१) प्रश्नः—यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत् कथं तेषामेकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्याद् ? इति विविच्य लिखत ।

उत्तरम्—ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत्कथं तेषामेकस्य द्वयोर्वा सद्भावे रसानुभूतिः स्यादिति चेत् ? उच्यते—यत्र काव्ये विभावादीनां मध्ये एकस्य द्वयोर्वा सद्भावो भवेच्चेत् तर्हि शीघ्रमेवान्येषां प्रकरणवशात् समाक्षेपाद् (व्यञ्जनया बोधाद्) रसनिष्पत्तौ बाधकाभावाद् दोषो न भवति । यथा—

'दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाहूनतावंसयोः,
सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
मध्यः पाणिमतो नितम्बि जघनं पादावुदग्राङ्गुली
छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः सृष्ट तथाऽस्या वपुः ॥'

अत्र मालविकामभिलषतः अग्निमित्रस्य मालविकारूपस्य विभावमात्रस्य वर्णनेऽपि सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामौचित्यादेव (वाच्यस्य आलम्बनविभा-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

वस्य वैशिष्ट्यादेव) आक्षेपो (व्यञ्जनया बोधः) भवति । ततो रसाभिव्यक्तिर्जायते । एवमन्येषामाक्षेपेऽपि बोध्यम् ।

(३२) प्रश्नः—'अनुकार्यगतो रस' इति कस्य मतं ? किं च तत्कथनं भवते रोचते ? इति सम्यक् प्रतिपादयत । (१९४९, ५२, ६८)

ललनादिभिरालम्बनविभावैः रत्यादिको भावो जनितः, उद्यानचन्द्रिका-कोकिलरव-भ्रमरझङ्कारादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः, कटाक्ष-भुजाक्षेप-काकूक्तिप्रभृतिभिरनुभावैः स्तम्भस्वेदरोमाञ्चादिभिः सात्त्विकैश्च प्रतीतियोग्यतां नीतः, निर्वेदचिन्तालस्योत्कण्ठादिभिः व्यभिचारिभिः पोषितः, साक्षात्सम्बन्धेनानुकार्ये रामादौ स्थितोऽपि रामतुल्यवेषभूषाचारादियुते नर्तकादावपि रामत्वारोपात् सहृदयैरारोप्यमाणो रसपदवाच्यो भवति । इति भट्टलोल्लटप्रभृतीनां सिद्धान्ताद् अनुकार्यगत एव रस इति चेत् ? न । तथाहि—

'पारिमित्याल्लौकिकत्वात्सान्तरायतया तथा ।
अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥'

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधः परिमितः=रामादिमात्रनिष्ठत्वेनाल्पः, लौकिको निर्दिष्टत्वेन तत्रैव दृष्टत्वात्; सान्तरायः=नाट्यकाव्यदर्शनश्रवणप्रतिकूलतया विघ्नसहितश्च वर्तते । रसस्य तु अपरिमितत्वात्, अलौकिकत्वात् निरन्तरायत्वाच्च कथमनुकार्यगतत्वं सम्भवतीति भट्टलोल्लटादीनां कथनमसङ्गतमेव ।

(३३) प्रश्नः—रसस्यानुकर्तृगतत्वं कस्य मते ? किञ्च तस्य मतं भवते रोचते ? इति विशदं विविच्यताम् ।

उत्तरम्—ननु यथा कुज्झटिकापातसङ्कुले देशेऽविद्यमानस्यापि धूमस्य अभिमानाद् धूमनियतस्य वह्नेरनुमानम्, तथा नटेनैव ममैवैते विभावाद्या इति नैपुण्येन प्रकटीकृतैस्तत्राविद्यमानैरपि विभावादिभिः तन्नियता रतिरनुमीयमानाऽपि निजसौन्दर्यबलात् सामाजिकानां वासनयाऽऽस्वाद्यमानतया चमत्कृतिमावहन्ती रसतामापद्यते । अत्र नटे अनुमीयमानो रत्यादिभावः सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणो रसः । इदं प्रसिद्धतार्किकस्य श्रीशङ्कुकस्य मतम् । परं नेदं युक्तियुक्तम् । यतः—

'शिक्षाऽभ्यासादिमात्रेण राघवादेः सरूपताम् ।
दर्शयन्नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥'

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अभिनयस्य शिक्षयाऽभ्यासेन च राघवादेः स्वरूपस्याभिनयं कुर्वन् नटो अनुकर्ता) रसस्यास्वादको नैव भवितुमर्हति । दृश्ये अभिनयस्य सम्पादने ग्रचित्तत्वात्, श्रव्ये च यथास्थितपाठेन व्याप्तचित्तत्वाद् रसस्यास्वादको न ात् । रसस्य काव्यार्थभावनयैव प्रतीतेः ।

ननु यदि काव्यार्थभावनापूर्वकं नटोऽभिनयं कुर्यात्तदा रसास्वादः कि स्य न स्यात् ? उच्यते—

यदि नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिस्वरूपतामात्मनो दर्शयेत्तदा ाऽपि सभ्य एव गण्यते । अर्थात्तदानीं नटो नटत्वेन रसास्वादको न किन्तु हृदयत्वेनैवेति भावः । सहृदय एव रसास्वादको नाऽन्य इति निष्कर्षः ।

(३४) प्रश्नः—रसस्यालौकिकत्वं सत्यत्वं स्वप्रकाशत्वं च व्यव- याप्यताम् । (वा० सं० वि० वि० १९५७, ७४, ७९)

उत्तरम्—ननु यथा प्रदीपाद्विना घटो ज्ञाप्यो भवति । तथैव रसोऽपि ाप्यः कुतो नेति चेत् ? न । यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स विद्यमानोऽपि कदा- चिद् (ज्ञानसामग्र्यभावदशायाम्) अज्ञातो भवति, किन्तु रसस्तथा न, तीतिमन्तरेणाभावात् ।

अयं रसो विभावादिज्ञानकारणकः, अतः कार्यः कुतो नेत्यपि न वाच्यम् । दि रसः कार्यः स्यात्तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् । ततश्च रस- तीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन् कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानादीनां युगपद- र्शनात् । न हि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं चैकदा सम्भवति । रसस्य । विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वम् । स्माद् रसो न कार्यः ।

ननु यदि रसो न कार्यस्तत्कथं महर्षिणा भरतेन 'विभावानुभावव्यभि- ारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः' इत्युक्तम् ? उच्यते—चर्वणस्य निष्पत्त्या रसस्य निष्पत्तेरौपचारिकत्वात् (लाक्षणिकत्वात्) । न च रसभिन्नतया चर्वणस्यापि ार्यत्वं कुत इति वाच्यम् ? चर्वणस्य कादाचित्कतया तत्रोपचारितेन कार्यत्वेन सेऽपि कार्यत्वमुपचर्यते ।

यदि रसो न कार्यस्तर्हि नित्यः स्यादित्यपि न वाच्यम् । विभावादि- ानात् प्रागस्य संवेदनाभावात् । यदि रसो नित्यः स्यात्तदा विभावादि-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ज्ञानात् प्रागपि ज्ञायेत । किञ्चासंवेदनकाले भावोऽप्यस्य न विद्यते । न च नित्यवस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवः । तस्माद् रसो न नित्यः ।

न च भविष्यन्, साक्षात्कारविषयानन्दबहुलप्रकाशरूपत्वात् । यदि रसो भविष्यन् स्यात्तदाऽनुभवविषयो न स्यात् ।

न च रसो वर्तमान इत्यपि वक्तुं शक्यते । यतो हि वर्तमानं वस्तु कार्यं ज्ञाप्यं वा भवति । रसस्य च कार्यज्ञाप्यविलक्षणत्वान्न वर्तमानत्वम् ।

रसो न निर्विकल्पकज्ञानसंवेद्यः । सहृदयानां विभावादिपरामर्शविषयत्वात् परमानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वाच्च । निर्विकल्पकं ज्ञानं हि निष्प्रकारकं भवति । अस्य तु विभावादिसमूहालम्बनात्मकत्वादेव सप्रकारता ।

तर्हि रसः, सविकल्पकज्ञानसंवेद्यः कुतो नेति वाच्यम् । वचनप्रयोगयोग्यत्वाभावात् । सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि भवति वचनप्रयोगयोग्यता । रसस्य तु न तथा । अतो नास्ति रसः सविकल्पकज्ञानसंवेद्यः ।

न च रसस्य प्रकाशः परोक्ष इति वाच्यम् । स्वादनाख्यव्यापारस्य मनःसन्निकर्षजन्यत्वेन साक्षात्कारतया परोक्षत्वासम्भवात् ।

नापि रसोऽपरोक्षः । काव्यादिशब्दजन्यविभावादिज्ञानजन्यत्वात् ।

अतो रसस्य ज्ञाप्यत्व-कार्यत्व नित्यत्व-भविष्यत्व-वर्तमानत्व-निर्विकल्पकज्ञानसंवेद्यत्व-सविकल्पकज्ञानसंवेद्यत्व-परोक्षत्वापरोक्षत्व-विलक्षणत्वादलौकिकत्वम् । सहृदयैर्वेद्यत्वाच्च सत्यत्वं रत्यादिज्ञानरूपत्वाच्च स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च सिद्धयति ।

(३५) प्रश्नः—को नाम नायकः ? कतिविधश्च सः ? कानि च तेषां लक्षणानि ? सोदाहरणं लिखत ।

उत्तरम्— नायकः— त्यागी (दाता), कृती (वीरकर्मकुशलः), कुलीनः, सम्पत्तिशाली, सौन्दर्य-तारुण्योत्साहसम्पन्नः, क्षिप्रकारी, तेजस्वी, गूढाभिप्रायज्ञः, सद्वृत्तश्च नायको भवति । स च धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरललित-धीरप्रशान्त-भेदेन चतुर्विधः । तत्र—

धीरोदात्तः—अनात्मश्लाघाकरः, क्षमाशीलः, अतिगम्भीरः, हर्षशोकादिरहितचित्तः, विनयच्छन्नगर्वः, दृढव्रतः नायको धीरोदात्तः कथ्यते । यथा—रामयुधिष्ठिरादिः ।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

धीरोद्धतः—मायापरः, प्रचण्डः, चपलः, दर्पाहङ्कारभूयिष्ठः, आत्मश्लाघानिरतः, एतादृशो नायको धीरोद्धत उच्यते। यथा—भीमसेनादिः।

धीरललितः—निश्चिन्तः, मृदुः, नृत्यगीतादिकलापरः नायको धीरललित इति निगद्यते। यथा—रत्नावल्यां वत्सराज उदयनः।

धीरप्रशान्तः—नायकसामान्यगुणैर्भूयिष्ठः द्विजादिको धीरप्रशान्तः कथ्यते। यथा—मालतीमाधवे माधवः।

ते च पुनः प्रत्येकं दक्षिणधृष्टाऽनुकूलशठभेदेन चतुर्विधा भूत्वा षोडशधा भवन्ति। तत्र—

दक्षिणः—अनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथ्यते।

धृष्टः—कृतापराधोऽपि निःशङ्कः, तर्जितोऽपि न लज्जितः, दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावचनः, धृष्ट उच्यते।

अनुकूलः—एकस्यां नायिकायां निरतोऽनुकूलः कथितः।

शठः—एकत्र बद्धभावः, अन्यत्र दर्शितबहिरनुरागः शठो भवति। तेषां च पुनरुत्तममध्यमाधमभेदेन मिलित्वा अष्टचत्वारिंशत् (४८) भेदा जायन्ते।

(३६) प्रश्नः—नायकस्य कस्मिन् विषये के सहाया? इति लिखत।

उत्तरम्—नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गगते इतिवृत्ते नायकसामान्यगुणैः किञ्चिदूनः पीठमर्दनामा सहायो भवति। यथा—रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः।

शृङ्गारे सहायाः—विटचेटविदूषकाः, मालाकार-रजक-ताम्बूलिकगान्धिकादयः शृङ्गारेऽस्य सहाया जायन्ते। ये अनुरक्ता नर्मकथानिपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाश्च भवन्ति।

अर्थचिन्तने सहायः—अर्थचिन्तने मन्त्री सहायो भवति। अपि च धीरललितस्य नायकस्य मन्त्री एवार्थचिन्तकः। ललितस्य नायकस्यार्थचिन्तनाद्यभावात्। शेषा धीरोदात्तादयो मन्त्रिण स्वेनोभयेन वाङ्गीकृतसिद्धयो भवन्ति।

अन्तःपुरसहायाः—वामन-षण्ड-किरात-म्लेच्छाभीरशकारकुब्जाद्याः अस्याऽन्तःपुरसहाया जायन्ते।

दण्डसहायाः—सुहृत्-कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च नायकस्य दण्डसहाया भवन्ति।

धर्मसहायाः—ऋत्विक्, पुरोहितः, ब्रह्मविदः, तापसाश्च नायकस्य धर्मसहायाः सन्ति।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

एषु पीठमर्दमन्त्रिपुरोहिततापसादय उत्तमाः सहायाः, विटविदूषकौ शकार-चेट-रजक-ताम्बूलिकगान्धिकादयस्तु अधमा सहायाः सन्ति ।

(३७) प्रश्नः—का नाम नायिका ? कतिविधा च सा ? इति नामतो निर्देश्या ।

उत्तरम्—नायकसामान्यगुणैर्युक्ता नायिका भवति । सा च प्रथमम्—'स्वीया-अन्या-साधारणी'-भेदात् त्रिविधा भवति । तासु स्वीयानायिकायाः—मुग्धा-मध्या-प्रगल्भा चेति त्रयो भेदाः । पुनः मध्याप्रगल्भे द्वेऽपि धीरा अधीरा-धीराधीरा चेति प्रत्येकं त्रैविध्येन षड्विधे कथिते । ततः मध्याप्रगल्भयोः । षड्भेदा अपि कनिष्ठा-ज्येष्ठा-भेदेन द्विधा भूत्वा द्वादशभेदाः मध्याप्रगल्भयोः । मुग्धा त्वेकैवेति स्वीया नायिका (१३) त्रयोदशभेदभिन्नेति वेदितव्यम् ।

अन्या तु परोढा-कन्यकाभेदेन प्रथमतो द्विधा, साधारणी चैकविधैव ।

तथा त्रयोदशविधा स्वीया, द्विविधा परकीया (अन्या); एका साधारणी चेति मिलित्वा षोडशभेदा एता नायिकाः । पुनश्च ताः प्रत्येकं स्वाधीनभर्तृका, खण्डिता, अभिसारिका, कलहान्तरिता, विप्रलब्धा, प्रोषितभर्तृका, वासक-सज्जा, विरहोत्कण्ठिता चेति अष्टविधा भूत्वा साऽष्टविंशतिशतभेदाः (१२८) भवन्ति । पुनः प्रत्येकम्—उत्तम-मध्यमाधमरूपेण चतुरशीतियुतशतत्रयभेदभिन्नाः (३८४) जायन्ते

(३८) प्रश्न —नार्या भावाभिव्यक्तेः साधनानि प्रदर्शयत ।

उत्तरम्—नार्यः लेखप्रस्थापनेन, सस्नेहविलोकनेन, मृदुवीक्षणेन, दूती-प्रेषणेन च भावाभिव्यक्तिं कुर्वन्ति । तत्र दूत्यः—सखी, नटी, दासी, धात्रेयी, प्रतिवेशिनी, बाला, प्रव्रजिता, रजकी, शिल्पिनी (चित्रकारस्त्री), ताम्बू-लिकस्त्री, गान्धिकस्त्रीप्रभृतयः ।

(३९) प्रश्नः—विभावानां परिचयो देयः ।

उत्तरम्—'रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः' ।

ये हि लोके रामादिगतरतिहासीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः, 'विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः' इति विभावा उच्यन्ते । अर्थात् ये वासनारूप-तयाऽतिसूक्ष्मरूपेण सामाजिकहृदयेऽवस्थितान् रत्यादीन् स्थायिनः विभावयन्ति= आस्वादयोग्यतां नयन्तीति विभावाः कथ्यन्ते ।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

स च विभावो द्विविधः—आलम्बनविभावः, उद्दीपनविभावश्च। तत्र आलम्बनविभावः—

'आलम्बनो नायकादिस्तमालम्व्य रसोद्गमात्'।

आदिशब्दात् नायिकाप्रतिनायिकादयः।

उद्दीपनविभावः—

'उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये।'

ये पदार्था आलम्बनविभावेनाङ्कुरितं रसम् (रत्यादिकं स्थायीभावमित्यर्थः) उद्दीपयन्ति=परिपोषातिशयं नयन्ति ते उद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते। यथा—आलम्बनविभावस्य चेष्टा, रूपं भूषणं (भाषणं च), देशो विजनमुद्यानादिकम्, कालो वसन्तादिः, चन्द्रचन्दनकोकिलरवभ्रमरझङ्कारादयः।

(४०) प्रश्नः—अनुभावानां परिचयो देयः।

उत्तरम्—'उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन्।
लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः॥'

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैरालम्बनोद्दीपनकारणै रामादेरन्तरुद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्यमुच्यते, स एव काव्यनाट्ययोः पुनरनुभावः कथ्यते। रत्यादीन्, स्थायिनः, अनुभावयन्ति=अनुभवविषयीकुर्वन्तीति अनुभावाः। ते च स्त्रीणां त्रयः अङ्गजा भावादयः स्वभावजाश्च लीलादयोऽष्टादशालङ्काराः, अनुभावस्वरूपाः सात्त्विकभावास्तथा नेत्रविक्षेपादयश्चेष्टा अनुभावा सन्ति।

(४१) प्रश्नः—व्यभिचारिणां किं स्वरूपम्? कतिविधाश्च ते? इति विशदं विवेचयत।

उत्तरम्—'विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः॥'

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भावतिरोभावाभ्याम्—विशेषाद्=विभावानुभावाऽपेक्षयाऽतिरेकात्, आभिमुख्येन=आस्वादव्यञ्जने सहायत्वेन, चरणात्=प्रवर्तनात्, व्यभिचारिणः कथ्यन्ते। विशेषेणाभितः (सर्वाङ्गव्यापितया) रत्यादीन् स्थायिनः काये चारयन्ति=सञ्चारयन्ति, मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जयन्तीति वा व्यभिचारिणः। यद्वा विशेषेणाभितः=आभिमुख्येन=कार्यजनने आनुकूल्येन, चरन्तीति व्यभिचारिणः। ते च त्रयस्त्रिंशत् भेदाः आकरेषु लिखिताः। तत एव द्रष्टव्याः।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

एवं रत्यादयोऽपि स्थायिभावत्वेन ये उक्तास्तेऽपि अनियते रसे व्यभिचारित्वं गच्छन्ति । यतो हि—

'रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते ।' इति

यश्च रत्यादिको भावः प्रतिकूले विद्यमानः स न स्थायीभावः, किन्तु व्यभिचारितयैव निर्णीतो वेदितव्यः । यथा–शृङ्गारवीरयोः हासः, वीरे क्रोधः, शान्ते जुगुप्सा व्यभिचारित्वेन स्थिता । एवं हास्ये विस्मयो व्यभिचारी, करुणे भयम्, रौद्रे हासः, भयानके शोकश्च यथासम्भवं व्यभिचारी भवतीति । इदमत्र बोध्यम्—अल्पैर्विभावैरुत्पन्नास्ते एव रत्यादयो व्यभिचारिणः कथ्यन्ते । उक्तं च रत्नाकरे—

'रत्याद्यः स्थायीभावाः स्युर्भूयिष्ठविभावजाः ।
स्तोकैर्विभावैरुत्पन्नास्त एव व्यभिचारिणः ॥' इति ॥

(४२) प्रश्नः—सात्त्विकभावानां परिचयो देयः ।

उत्तरम्—'विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।'

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनान्तरो धर्मः । ते च सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्, अनुभावतो 'गोबलीवर्दन्यायेन' भिन्नाः । ते च—स्तम्भः, स्वेदः, रोमाञ्चः, स्वरभङ्गः, वेपथुः, वैवर्ण्यम्, अश्रु, प्रलयश्चेति अष्टधा भवन्ति ।

(४३) प्रश्नः—को नाम भावः ? विमृश्य लिखत ।

उत्तरम्—देवमुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया सर्वप्रकारा कान्तादिविषयाऽपि अपुष्टा रतिः, हासादयश्च अप्राप्तरसावस्थाः, विभावादिभिः प्राधान्येन व्यञ्जितो व्यभिचारी च भावः प्रोक्तः । उक्तं च विश्वनाथेन—

'सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥'

देवविषया यथा—

'कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥'

अत्र महादेव आलम्बनम् । ईशप्रतिवाद्यव्याहतैश्वर्यमुद्दीपनम् । स्तवोऽनुभावः । धृतिमाहात्म्यस्मरणादयो व्यभिचारिणः । अत्रैतैरनुमितस्तावकरतीनां सामाजिकानां तैरेव विभावादिभिर्व्यञ्जिता रतिर्भाव एवेति बोध्यम् । न चास्याः कुतो न रसमिति वाच्यम् ? मुनेः स्वतन्त्रेच्छत्वात् । फलबलकल्प्य-

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सामग्रीवैलक्षण्येन सहृदयसंवादेन चोत्कटानन्दांशाप्रकाशाच्चेति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

(४४) प्रश्नः— स्थायिभावानां परिचयो देयः ।

उत्तरम्—'अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥' इति ॥

यः विरुद्धः अविरुद्धैश्च भावैर्न विच्छिद्यते एवम्भूत आस्वादाङ्कुरकन्दः स्थायिभावः कथ्यते ।

ननु अन्तःकरणवृत्तिरूपस्य रत्यादेः आशुविनाशित्वेन यावद्रसमवस्थानासम्भवात् कथं स्थायित्वमिति चेत् ? उच्यते—

आप्रबन्धं संस्कारात्मना स्थिरत्वाद् यावद्रसप्रतीतिकालमनुसन्धीयमानत्वाच्च अमीषां भावानां स्थायित्वम् ।

अयं स्थायिभावः सर्वभावेषु प्रधानम् । यथा—नराणां नरपतिः, शिष्याणां गुरुः ।

अयं भावः—यथा समानलक्षणः समानाङ्गप्रत्यङ्गा अपि पुरुषा कुलशीलविद्याविचक्षणत्वयुक्ता राजत्वमाप्नुवन्ति, तथैव भावेषु ये प्राधान्यं भजन्ते ते स्थायिभावा उच्यन्ते । अपरे परिजनभूता व्यभिचारिभावाः कथ्यन्ते । ते च—

'रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥'

इत्युक्तदिशा नवस्थायिभावा दर्पणकारसम्मता मन्तव्याः ।

तत्र मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रेमार्द्रत्वं रतिः । वागादिविकारैश्चेतोविकासो हासः । इष्टविनाशजन्मा चेतोविकारः शोकः । प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोधः । कार्यारम्भेषु स्थिर आवेश उत्साहः । रौद्रशक्तिदर्शनजन्यं चेतोवैक्लव्यं भयम् । विस्मयजनिता दोषदर्शनादिभिः पदार्थगर्हा जुगुप्सा । लोकसीमातिवर्तिषु विभिन्नेषु पदार्थेषु चेतसो विस्फारो विस्मयः । निःस्पृहदशायां स्वात्मविश्रामजन्यं सुखं शमः इति ।

(४५) प्रश्नः—रसभेदानुक्त्वा श्रृङ्गारस्य भेदौ चोपपाद्य करुणविप्रलम्भस्वरूपमुपपाद्यताम् ।

उत्तरम्—श्रृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्र-वीर-भयानक-बीभत्साद्भुत-शान्त-भेदेन रसो नवविधः । तत्र श्रृङ्गारो द्विविधः—सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति । तत्र—

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

'यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥'

यथा—कादम्बर्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते करुणविप्रलम्भ एव रसः। पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः।

किञ्चात्र कादम्बर्याम् आकाशसरस्वतीभाषातः पूर्वं करुण एव रसः, केवलशोकस्यैव स्थायिभावत्वात्, सरस्वतीभाषानन्तरन्तु करुणविप्रलम्भ-शृङ्गार इति अभियुक्ताः ।

अत्र केचित् (आचार्यधनिकः)—कादम्बर्यामाकाशभाषणानन्तरमपि न करुणविप्रलम्भाख्यः शृङ्गारभेदः, किन्तु विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एवेति वदन्ति । तदन्ये न मन्यन्ते मरणरूपविशेषसम्भवात् प्रवासाद् भिन्न-मेवेति ।

ननु करुणे रसे करुणविप्रलम्भे च रसे को भेदः ? इति चेत्, शृणु—करुणे शोकः स्थायीभावः, विप्रलम्भे तु रतिः स्थायीभावः, पुनः सम्भोगहेतुकत्वात् इति करुणविप्रलम्भात् करुणस्य भेदः ।

वस्तुतस्तु कादम्बर्यां करुणविप्रलम्भशृङ्गार एव । यतोऽत्र प्रथमं रतिमूल एव शोकः, महाश्वेताया आकाशसरस्वतीभाषणानन्तरं च पुनरेव रतिः, इत्यादावन्ते च समुत्पन्नाभ्यां रतिभ्यां मध्यवर्तिनः शोकस्य स्थायिरूपत्वेन दृढतया वर्तमानत्वाभावाद् शोकमूलकः करुणः क्वाप्यंशे नोपपद्यते । अपि चाद्यन्तवृत्तान्तज्ञानवतां सभ्यानां मानसेषु शोकमिलितरतिभावस्यैव स्थायि-त्वोपलम्भमानत्वात् करुणविप्रलम्भलक्षणस्य सम्बन्धात् सर्वांशे एव करुणविप्र-लम्भः, शोकमिलितरतिभावसत्त्वादेवास्य नाम करुणविप्रलम्भ इति ध्येयम् ।

अनयैव दिशा उत्तररामचरिते कुवलयाश्वे चापि करुणविप्रलम्भ एव प्रधानरस इति बोध्यम् ।

॥ इति साहित्यदर्पणालोके तृतीयः परिच्छेदः ॥

चतुर्थः परिच्छेदः

(४६) प्रश्नः—ध्वनेः सामान्यलक्षणमभिधाय क्वचित्समन्वयं प्रदर्श्य ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्भेदं युक्त्या संस्थाप्य च तद्भेदान् सङ्क्षेपेण प्रदर्शयत । (वा० सं० वि० वि० १९५५, ५७, ६२)

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उत्तरम्—काव्यं द्विविधम्—ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं च। ध्वनिपदमिदम् अनेकार्थवाचकम्। तद्यथा—ध्वन्यतेऽनयेति ध्वनिरिति करणव्युत्पत्त्या व्यञ्जनाशक्तेर्वाचकम्। ध्वन्यते इति ध्वनिरिति कर्मव्युत्पत्त्या रसादिव्यङ्ग्यस्य वाचकम्। ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति अधिकरणव्युत्पत्त्या उत्तमकाव्यमर्थः। ध्वननं ध्वनिरिति भावव्युत्पत्त्या रसादिप्रतीतिरर्थः। वस्तुतस्तु ध्वनति व्यञ्जनया रसादीन् प्रत्यायतीति ध्वनिः शब्दार्थसमुदाय इत्यर्थः। तस्य लक्षणं च—

'वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्।' इति।

यत्र वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्याधिकचमत्कारिता, 'ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिः' इति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम्। यथा—

'कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः॥'

इत्यत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयन्ति, जाड्यातिशयश्च व्यङ्ग्यः। अत्र वाच्यात् कदल्याद्यर्थविशेषाद् अधिकचमत्कारी जाड्यातिशयरूपोऽर्थः, इति ध्वनिर्नामोत्तमकाव्यमिदम्।

ननु ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः को भेदः? इति चेत्, श्रूयताम्—यत्र वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थोऽधिकचमत्कारी स ध्वनिः। यत्र तु व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थापेक्षया नाधिकचमत्कारी किन्तु तुल्यचमत्कारी न्यूनचमत्कारी वा तत्र तु गुणीभूतव्यङ्ग्यम्। यथा—

'ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥'

अत्र 'वञ्जुललतागृहे दत्तसङ्केता नागता' इत्यपेक्षया वाच्यार्थस्यैवाधिकचमत्कारित्वमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदम्। एवं तुल्यचमत्कारित्वेऽपि बोध्यम्।

तत्र ध्वनिः द्विविधः—एकः लक्षणामूलः, अपरः अभिधामूलः। तत्र लक्षणामूलस्य ध्वनेः, अविवक्षितम्=अनुपयुक्तम्, अन्वयायोग्यं वा वाच्यं वाच्यार्थो यत्र स अविवक्षितवाच्य इति नामान्तरम्। विवक्षितम्—अन्वययोग्यम्, अन्यपरं=व्यङ्ग्योपसर्जनीभूतं, वाच्यं=वाच्यार्थो यत्र स विवक्षितान्यपरवाच्य इति अभिधामूलध्वनेः नामान्तरम्।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तत्र अविवक्षितवाच्यो ध्वनिः, अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यः, अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः ।

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि द्विविधः—(१) असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः (२) संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च ।

तत्र असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु एक एव, तस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वात् ।

संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु त्रिविधः—(१) शब्दशक्त्युत्थः, (२) अर्थशक्त्युत्थः, (३) उभयशक्त्युत्थः ।

तत्र शब्दशक्त्युद्भवो द्विविधः—(१) वस्तुरूपः, (२) अलङ्काररूपः ।

अर्थशक्त्युद्भवो द्वादशविधः—

(१) स्वतःसम्भविना वस्तुना वस्तुध्वनिः । (२) स्वतःसम्भविना वस्तुना अलङ्कारध्वनिः । (३) स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । (४) स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः । (५) कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुध्वनिः । (६) कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनिः । (७) कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । (८) कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः । (९) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुध्वनिः । (१०) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनिः । (११) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । (१२) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ।

उभयशक्त्युत्थ एकविध एव ।

एवं च अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ, विवक्षितान्यपरवाच्यस्य षोडशभेदाः, इत्येवं रीत्या अष्टादशभेदाः ।

एषु, उभयशक्त्युद्भवो ध्वनिः वाक्यगत एवेत्येकविध एव सः । शेषाः पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन च द्विधा भूत्वा उभयशक्त्युद्भवेन सह मिलित्वा पञ्चत्रिंशद् भेदा भवन्ति । द्वादशविधो योऽर्थशक्त्युद्भवः स प्रबन्धगतोऽपि भवति, इति योजनेन सप्तचत्वारिंशद् (४७) भेदाः । रसभावादिरूपस्य असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पदांश वर्ण-रचना-प्रबन्धगतत्वेन चत्वारो भेदाः, इति मिलित्वा ध्वनिकाव्यस्य एकपञ्चाशद् (५१) भेदाः । ते च—

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

'सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
वेदखाग्निशरा (५३०४) शुद्धैरिषुवाणाग्नि सायकाः (५३५५) ॥'

अर्थात् त्रिविधेन सङ्करेण एकविधया च संसृष्ट्या योजनेन वेदखाग्निशराः (५३०४) अर्थात् चतुरुत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्रसङ्ख्याका ध्वनयः, शुद्धैः एकपञ्चाशत्प्रकारैः सह योजनेन, इषुवाणाग्निसायकाः (५३५५) अर्थात् पञ्चपञ्चाशदुत्तरशतत्रययुतपञ्चसहस्रसङ्ख्याका ध्वनेर्भेदाः ।

(४७) प्रश्नः—अविवक्षितवाच्यस्य (लक्षणामूलस्य) ध्वनेः भेदौ सोदाहरणौ विवेचनीयौ । (वा० सं० वि० वि० १९५५, ७२)

उत्तरम्—'अर्थान्तरं सङ्क्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥'

अविवक्षितवाच्यः=लक्षणामूलो नाम ध्वनिः अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यः, अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः ।

यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसङ्क्रमितत्वाद् अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् । यथा—

'कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः ॥'

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्यदकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं (जाड्यसर्वत्वपुरुषत्वगुणयुक्तकदलीकरभकरिराजकररूपमर्थम्) बोधयन्ति=उपादानलक्षणया प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । जाड्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन् अर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वाद् अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यम् । यथा—

'निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।'

अत्र अन्धशब्दो दृष्टिहीनरूपे मुख्यार्थे (दृष्टिशक्तिरहितत्वस्याचेतने दर्पणेऽसम्भवत्वेन) बाधिते सति, अप्रकाशरूपमर्थम् (अस्वच्छरूपं वाच्यम्) बोधयति (लक्षणलक्षणाया भावः) । अप्रकाशातिशयश्च=अस्वच्छतातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावाच्चार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

(४८) प्रश्नः—'भ्रम धार्मिक विश्रब्धम्' इत्यादौ भ्रमणविधेः प्रकृतेऽनुपयुक्ततया निषेधपरत्वात् कथं न विपरीतलक्षणेति विचार्य लिखत । (वा० सं० वि० वि० १९५२, ५९, ७७)

उत्तरम्—'भम धम्मिअ वीसत्थो, सो सुणओ अज्ज मारिओ देण ।
गोलाणइकच्छकुडंगवासिना दरिअसीहेण ॥'
[भ्रम धार्मिक ! विश्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।
गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥]

ननु 'भ्रम धार्मिक' इत्यत्र 'भ्रम' इत्यस्य 'मा भ्रम' इत्यर्थे तात्पर्यात् भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति लक्षणलक्षणारूपविपरीतलक्षणामूलकात्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिरस्तीति चेत् ? न ।

यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव विपरीतलक्षणमूलकात्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः अवसरः सम्भवः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचने न विधिनिषेधयोः निषेधविधी अवगम्येते तत्राभिधामूलक(वस्तु-)ध्वनिरेव । उक्तं च—

'क्वचिद् बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनम् ।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥'

अर्थात् क्वचित्=कुत्रचित्स्थले, बाध्यतया=विपरीतार्थपर्यवसानतया, ख्यातिः=अन्वयबोधो भवति । क्वचित्=कुत्रचित् स्थले च, ख्यातस्य=अन्वयबोधविषयीभूतस्य, बाधनं=प्रकरणादिपर्यालोचनया विपरीतार्थपर्यवसानं भवति । पूर्वत्र लक्षणा=लक्षणामूलध्वनिरेव स्यात् । उत्तरत्र तु अभिधैव=अभिधामूलध्वनिरेव ।

एवञ्च 'भम धम्मिअ' इत्यादौ प्रथमं भ्रमणविधिः शक्त्यैव प्रतीयते पश्चादेव तस्याः कुलटात्वस्य प्रकरणादिना प्रतीतौ 'न भ्रम' इति भ्रमणनिषेधो व्यञ्जनयैव प्रतीयते । इत्यमत्र भ्रमणविधेः प्रकरणादिपर्यालोचनानन्तरमेव भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति अभिधामूलवस्तुध्वनिरेवाऽत्र न लक्षणामूलकात्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिरिति दिक् ।

(४९) प्रश्नः—'अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो !
अहितः सहितः साधु यशोभिरसतामसि ॥'
अस्मिन् पद्ये व्यङ्ग्यार्थः प्रदर्शनीयः । (१९५३)

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उत्तरम्—'अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो !
अहितः सहितः साधु यशोभिरसतामसि' ॥ इति ॥

इदं शब्दशक्त्या विरोधाभासालङ्कारस्योदाहरणम् ।

हे हर्षद !=शत्रुहर्षखण्डक ! मित्रहर्षदायक प्रभो ! त्वं समितः=युद्धात्, प्राप्तैरुत्कर्षैः=अतिशयैः विजयैरिति भावः । अमितः=अपरिमितः, असतां=खलानाम्, अहितः=दण्डविधायकत्वेन शत्रुरसि ।

अत्र यः, अमितः=मितरहितः, स समितः=मितसहितः कथम् ? यश्च अहितः=हितरहितः, स सहितः=हितसहितः कथमिति विरोधः । स च समितः=युद्धात्, प्राप्तैरुत्कर्षैः अमितः, तथा साधुयशोभिः सहितः, असतां चाहितः, इत्यर्थकरणेन निराक्रियते । विरोधाभासद्योतकाप्यादिशब्दाभावाच्चात्र विरोधाभासोऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

(५०) प्रश्नः—'धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।
युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी ॥'

इति पद्यं कस्योदाहरणतयोपन्यस्तं दर्पणकारेण ? इति निर्णीय व्यङ्ग्यार्थः प्रदर्शनीयः । (वा० सं० वि० वि० १९५६)

उत्तरम्—'धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।
युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी ॥'

इदं पद्यम् अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य ध्वनेः पदगतत्वेनोदाहृतम् । अत्र हि द्वितीयनयनशब्दो पौनरुक्त्यभिया सामान्यनयनरूपे मुख्यार्थे बाधितो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनरूपमर्थं लक्षयति (उपादानलक्षणयेति भावः) । नायकस्योचितं व्यावहारिकत्वादिकं व्यङ्ग्यमुपादानलक्षणाया फलम् ।

(५१) प्रश्नः—'त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥'

इति पद्यं कस्योदाहरणतयोपन्यस्तं दर्पणकारेण ? इति निर्णीय व्यङ्ग्यार्थोऽत्र प्रदर्शनीयः । (वा० सं० वि० वि० १९५५ ई०)

उत्तरम्—'त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥'

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यस्य ध्वनेः वाक्यगतत्वेनोदाहृतं पद्यमिदम् ।

विद्वत्सभां गच्छन्तं प्रति कस्यचिदाप्तस्योक्तिरियम् । 'अस्मी त्यहमर्थेऽव्ययम् । 'यत्' इत्यध्याहार्यम् । यतोऽत्र विदुषाम्=असाधारणज्ञानवताम्, समवायः=

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

एकवाक्यतापन्नः समुदायः, तिष्ठति [illegible] आत्मीयां=स्वकीयाम्, मतिम् आस्थाय=अ[illegible] [illegible]=सावधान-स्थितिम्, विधेहि=कुरु ! इति त्व[illegible] [illegible]=आप्तोऽहम्। वच्मि=उपदिशामीत्यर्थः।

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखी[illegible] [illegible]त पुनर्वचनम् अन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं ल[illegible] [illegible]नुभवी न च विशेषज्ञः, अत एवोपदेशार्होऽसि [illegible] [illegible]तेन त्वया मम वचनमवश्यमेव पालनीयमिति [illegible] [illegible]नैव कर्तरि लब्धे 'अस्मि' इति पुनर्वचनेन आप्त[illegible] [illegible]यते। तथा विदुषां समवाय इत्यनेनैव वस्तुः प्रति[illegible] [illegible]म' इति वचनम्, उपदिशामीति वचनविशेषरूपमर्थं लक्ष[illegible]

एतानि 'त्वामस्मि वच्मि' इति त्रीणि पदानि स्वातिशयम्—त्वत्पदार्थस्य वादजल्पादिक्षमत्वम्, मत्पदार्थस्य अत्यन्तहितसाधनत्वम्, 'वच्मि' इत्यत्र च वचनीयस्यालङ्घनीयत्वम्, इत्येतान् अर्थान् व्यञ्जयन्ति। एवं विद्वत्पक्षेऽपि 'विदुषाम्' इति, आत्ममतेः सार्वकालिकत्वेऽपि 'आत्मीयाम्' इति च यथाक्रमं सर्वशास्त्रविशारदरूपेण प्रमाणपरतन्त्रतया च परिणतम्। एतेन मम वचनं तवाऽत्यन्तं हितं, तदवश्यमेव कर्त्तव्यम्, अन्यथाऽऽचरणे उपहसनीयत्वमिति व्यङ्ग्यमिति भावः।

(५२) प्रश्नः—'तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥'

अत्र पद्ये व्यञ्जकनिर्देशपूर्वकं व्यङ्ग्यार्थं स्फुटीकुरु। (वा० सं० वि० वि० १९५४ ई०)

उत्तरम्—'तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥'

अर्थात् श्रीकृष्णस्य अप्राप्त्या=वियोगेन हेतुना यन्महादुःखं तेन तद्भोगेन, विलीनानि=नष्टानि, अशेषाणि=समस्तानि, पातकानि=अनेकजन्मसञ्चितपापानि, यस्याः सा तथोक्ता, तथा तस्य=श्रीकृष्णस्य, चिन्तया=भावनया, अहर्निशं ध्यानेनेति भावः। यो विपुलो=महान्, आह्लादः=आनन्दः, तेन=तद्भोगेनैव, क्षीणः=नष्टः, पुण्यस्य चयः=समूहो, यस्याः सा तथोक्ता,

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Ne

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पापपुण्ययोः फलभोगनाश्यत्वात् । एतादृशी गोपिका श्रीकृष्णं चिन्तयन्ती = ध्यानेन साक्षात्कुर्वती निरुद्धप्राणतया मोक्षं प्राप्ता ।

अत्राशेषचयपदप्रभावाद् अनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्योत्या ।

अर्थादत्र श्रीकृष्णवियोगदुःखचिन्ताह्लादयोरशेषदुष्कृतसुकृतफलत्वेनाध्यवसिततयोरवगतिरित्यतिशयोक्तिद्वयम् अशेषचयपदप्राधान्येन व्यज्यते । साहित्यदर्पणकारेण च स्वतःसम्भविना वस्तुना पदगतालङ्कारध्वनेः उदाहरणत्वेनोपन्यस्तं पद्यमिदमिति दिक् ।

(५३) प्रश्नः–'काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशः, तस्यास्वादमात्रायत्तत्वात् ।' सङ्गतिपूर्वकं व्याख्यातव्योऽयमंशः ।

(वा० सं० वि० वि० १९४२ ई०)

उत्तरम्--यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं प्रधानरसे अङ्गं भवति स ध्वनिरेवोच्यते । यथा—'अयं स रसनोत्कर्षी' इत्यादौ शृङ्गारस्य करुणरसे गुणीभावेऽपि तं गौणभावमाश्रित्य मध्यमकाव्यव्यवहारो न कर्त्तव्यः, किन्तु प्रधानरसं करुणमाश्रित्य उत्तमकाव्यव्यवहार एव कर्त्तव्यः ।

यत्र च शृङ्गारादिरसानां नगरीवृत्तान्तादिवर्णनरूपवस्तुविषये अङ्गत्वं तत्र तेषां शृङ्गारादिरसानामतात्पर्यविषयत्वेऽपि = तात्पर्याविषयत्वेनाऽप्रधानत्वेऽपि तैर्गुणीभूतरसादिभिरेव काव्यव्यवहारः, मध्यमकाव्यव्यपदेशः कर्त्तव्यः । यथा—'यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानाम्' इत्यादौ पुरीप्रकर्षवर्णने कवेस्तात्पर्यात्, अनङ्गनेपथ्यविधिव्यङ्ग्यस्य शृङ्गारस्य नगर्युदन्तं प्रति अङ्गत्वात् तात्पर्यविषयत्वाभावेऽपि आपाततश्चमत्कारविधायकत्वेन शृङ्गारकाव्यरूप एव मध्यमकाव्यव्यवहारः कर्त्तव्यः, न तु नगर्युदन्तकाव्यव्यवहारः ।

अस्मिन्नर्थे विश्वनाथः स्वसगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानां सम्मतिं दर्शयति—काव्यार्थस्य = काव्यपरमार्थस्य, अखण्डबुद्धिवेद्यस्य = एकज्ञानसंवेद्यस्य, क्वचित्, 'अखण्डबुद्धिवेद्यतया' इति पाठस्तत्र, एकज्ञानसंवेद्यतयेत्यर्थः । तन्मयीभावेन = तन्मयत्वात्, अखण्डबुद्धिस्वरूपीभावेनेत्यर्थः ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आस्वाददशायां=काव्यार्थानुभवावस्थायाम्। गुणप्रधानभावावभासः=अङ्गाङ्गिभावप्रतीतिः। तावत्=आदौ, तत्कालम्, आपातत इत्यर्थः। नानुभूयते=न ज्ञायते, काव्यार्थभावकैः सचेतोभिरिति भावः। कालान्तरे तु=आस्वादानन्तरकाले तु, प्रकरणादीनां=प्रसङ्गप्रभृतीनां विषयाणां पर्यालोचनया, भवन्नपि=जायमानोऽपि, असौ=गुणप्रधानभावावभास, काव्यव्यपदेशं=रसादिघटितकाव्यव्यवहारम्, व्याहन्तुं न ईशः=प्राधान्यज्ञानेनापि निवारयितुं न समर्थः। अत्र हेतुमाह—तस्य=काव्यव्यपदेशस्य, आस्वादमात्रायतत्वात्=आस्वादमात्राधीनत्वात्।

तथा च प्रकृते काव्यार्थः, अनङ्गनेपथ्यविधिव्यङ्ग्यः शृङ्गारः, तस्य विभावादिनानापदार्थघटितत्वेऽपि प्रपाणकरसन्यायेन अखण्डबुद्धिवेद्यत्वं बोद्धुस्तन्मयीभावेन आस्वाददशायां शृङ्गारो गुणः, पुरीप्रकर्षः प्रधानमित्यवभासः, तावद्=आदौ, तत्कालम् आपातत इति वा नानुभूयते। ततश्चापाततस्तदननुभवेऽपि उत्तरकालं प्रकरणादिपर्यालोचनया पुरीप्रकर्षप्राधान्यावगमो भवन्नपि काव्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेशं निवारयितुं न समर्थ इत्यभिप्रायः।

(५४) प्रश्नः—चित्राख्यस्तृतीयः काव्यभेदः साहित्यदर्पणकृतोऽभिमतो न वा ? सम्यगालोचनापूर्वकं सप्रमाणं स्वमतप्रदर्शनमप्यत्रापेक्षितम्।

उत्तरम्—साहित्यदर्पणकारो हि चित्रकाव्यं न मन्यते। तेन हि मम्मटमतमुपस्थाप्यैवं दूषितम्—'केचित् चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति। तदाहुः—

'शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥' इति ॥

तन्न। यदि हि, अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम्। ईषद्व्यङ्ग्यत्वमिति चेत्, किं नामेषद्व्यङ्ग्यत्वम्? आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम् अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वं वा? आद्ये प्राचीनभेदयोरेवान्तःपातः, द्वितीये त्वकाव्यत्वम्। यदि चानास्वाद्यत्वं तदा क्षुद्रत्वमेव। क्षुद्रताया मनास्वाद्यत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता—

'प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते।
उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत्तच्चित्रमभिधीयते ॥' इति ॥

अत्र विचार्यते—चमत्कारजनकवर्णनस्यैव काव्यलक्षणत्वात्, चमत्कारस्य च रसभावालङ्कारेषु अनुगततया, गुणालङ्कारयुक्तमव्यङ्ग्यं काव्यं चित्रम्।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अव्यङ्ग्यमित्यस्य न व्यङ्ग्याभावोऽर्थः किन्तु स्फुटव्यङ्ग्यरहितत्वमर्थः। एवं वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वनिर्नाम उत्तमं काव्यम्, तुल्ये न्यूनतायां च गुणीभूतव्यङ्ग्यं नाम मध्यमं काव्यम्। अव्यङ्ग्यं त्वधमं चित्रं काव्यम्। तच्च शब्दचित्रं वाच्यचित्रं चेति द्विविधम्। यथा चाह मम्मटः—

'शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्।' इति।

किञ्च विश्वनाथेन स्वमतसमर्थने ध्वनिकारस्य येयं कारिका प्रस्तुता सापि तस्य (विश्वनाथस्य) सिद्धान्तस्य प्रतिकूलैव। यतो हि सापि त्रिविधमेव काव्यं साधयति। प्रधानव्यङ्ग्यगुणीभूतव्यङ्ग्यातिरिक्तं काव्यं चित्रमिति प्रकृतकारिकाया अर्थः। अत एवासौ तदनुपदमेव चित्रकाव्यं द्विधा विभज्य वदति—

'चित्रं शब्दार्थभेदेन द्विविधं च व्यवस्थितम्।
तत्र किञ्चिच्छब्दचित्रं वाच्यचित्रमतः परम्॥' इति॥

इत्थं चित्रकाव्यमिदम् आनन्दवर्धनाचार्यमम्मटप्रभृतीनां प्राचीनाचार्याणामपि सम्मतमतोऽवश्यमेव मन्तव्यम्।

(५५) प्रश्नः—गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदा नामतः प्रदर्शनीयाः।

उत्तरम्—गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भेदाः भवन्ति। तद्यथा—

१. इतराङ्गम्, २. काक्वाक्षिप्तम्, ३. वाच्यसिद्ध्यङ्गम्, ४. सन्दिग्धप्राधान्यम्, ५. तुल्यप्राधान्यम्, ६. अस्फुटम्, ७. अगूढम्, ८. असुन्दरम्।

॥ साहित्यदर्पणालोके चतुर्थः परिच्छेदः॥

पञ्चमः परिच्छेदः

(५६) प्रश्नः—अभिधाया व्यङ्ग्यार्थबोधनाक्षमत्वं विविच्यताम्।
(१९४६, ६४, ६७)

उत्तरम्—ननु अभिधाव्यापारेणैव अभिधामूलव्यङ्ग्यार्थस्यापि बोधः सम्भवति व्यञ्जनायाः काऽऽवश्यकतेति चेत्? न। सङ्केतितार्थमात्रबोधनसमर्थाया अभिधाया व्यङ्ग्यार्थबोधनासामर्थ्यात्। न च रसादिरपि सङ्केतित एवेति वाच्यम्। रसादीनां द्विविधः सङ्केतो भवितुमर्हति, विभावादिना, रसशब्देन

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

च। तत्र प्रथमः। न हि विभावादीनामभिधानमेव रसाभिधानम्, रसादीनां रसरूपत्वानङ्गीकारात्। न द्वितीयः। रसस्य रसशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाभिधाने दोष एवेति सप्तमपरिच्छेदे प्रतिपादितत्वात्। अपि च 'रसोऽयम्', 'शृङ्गारोऽयम्' इत्यादौ स्वशब्देनाभिधानेऽपि न रसप्रतीतिः तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात्।

यच्च केचित् (भट्टलोल्लटप्रभृतयः)—'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः' इत्याहुः। तन्न सङ्केतितार्थमात्रबोधनाद अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानासम्भवात् 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति नियमात्।

यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते तावानभिधाव्यापारेणैवेति भवान् मन्यते चेत्, तर्हि लक्षणावृत्तिरपि किं स्वीकार्या ? दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणैव लक्ष्यार्थज्ञानसिद्धेः। यतो न लक्षणावृत्तिस्वीकारस्यावश्यकता, सापि भवद्भिः किं स्वीक्रियते ?

किञ्च दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारस्वीकारे 'ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः', इति पुत्रोत्पत्तिश्रवणानन्तरं प्रोषितस्य ब्राह्मणस्य मुखप्रफुल्लतादिदर्शनेन हर्षः। 'कन्या ते गर्भिणी' इति वाक्यश्रवणानन्तरम् अविवाहितायाः कन्याया व्यभिचारबोधकत्वेन शोकः। इति द्वयोरपि हर्षशोकयोः किमिति नाभिधया बोध्यत्वम् !

किञ्च—

'बोद्धृस्वरूपसङ्ख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।
आश्रयविषयादीनां भेदाद्भिन्नोऽभिधेयतो व्यङ्ग्यः ॥'

अयमर्थः—बोद्धृ-स्वरूप सङ्ख्या-निमित्त-कार्य-प्रतीति-कालाश्रय-विषयादीनां भेदात् व्यङ्ग्यः अभिधेयतो वाच्याद् भिन्न इति कारिकार्थः। तत्र—

१. बोद्धृभेदः—वाच्यार्थः पदपदार्थमात्रज्ञाननिपुणैः वैयाकरणैरपि संवेद्यो व्यङ्ग्यार्थस्तु सहृदयैरेवेति बोद्धृभेदः।

२. स्वरूपभेदः—'भ्रम धार्मिक' इत्यादौ 'हे धार्मिक भ्रम' इति वाच्ये विधिरूपे, 'मा भ्रम' इति व्यङ्ग्यस्य निषेधरूपतया, 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इत्यादौ च 'न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्' इति वाच्ये निषेधरूपे, 'तस्यान्तिकमेव रन्तुं गतासि' इति व्यङ्ग्यस्य विधिरूपतया च स्वरूपभेदः।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

३. सङ्ख्याभेदः—'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ 'सूर्यः अस्तं गतः' इत्येक एव वाच्यार्थः प्रतीयते, व्यङ्ग्यार्थस्तु तद्बोध्यादिभेदात् क्वचित् 'कान्तमभिसर' इति, 'गावो निरुन्ध्यन्ताम्' इति, 'नायकस्यायमागमनावसरः' इति, 'सन्तापोऽधुना नास्ति' इति 'सान्ध्यो विधिरुपक्रम्यताम्' इति, 'दूरं मा गाः' इत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ख्याभेदः ।

४. निमित्तभेदः—वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः, व्यङ्ग्यार्थस्तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः ।

५ कार्यभेदः—वाच्यार्थे केवलं वस्तुमात्रं प्रतीयते व्यङ्ग्यार्थे तु वस्तुज्ञानेन सह चमत्कार उत्पद्यते इत्यनयोः कार्यभेदः ।

६. प्रतीतिभेदः—वाच्यार्थप्रतीतेः केवलरूपतया = पदार्थमात्रबोधनरूपतया व्यङ्ग्यार्थप्रतीतेस्तु सुखचमत्कारशब्दबोधस्वभावतया च प्रतीतिभेदः ।

७. कालभेदः—पूर्वं हि वाच्यार्थप्रतीतिः पश्चाच्च व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिरिति कालभेदः ।

८. आश्रयभेदः—वाच्यार्थः शब्दाश्रयः व्यङ्ग्यार्थस्तु शब्दशब्दैकदेशवर्णसङ्घटनाश्रय इत्याश्रयभेदः ।

९ विषयभेदः—'कस्य वा न भवति रोषः' इति वाक्ये वाच्यार्थबोधे सुखी उद्देश्या 'भ्रमरेणास्या अधरो दष्टो न पुनरुपपतिना' इति व्यङ्ग्यार्थबोधे तत्कान्त उद्देश्य इति विषयभेदः ।

एवमेभिर्नवहेतुभिर्वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्भेदः सिद्धो भवति । तस्मान्नाभिधेयो व्यङ्ग्य इति सिद्धम् ।

(५७) प्रश्नः—तात्पर्यवृत्त्या व्यञ्जनाया गतार्थत्वं निरस्यताम् । (१९४१, ५७)

उत्तरम्—ननु अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्यावृत्तिरेव कथं न व्यङ्ग्यार्थबोधिनीति चेत्, न । अन्वयमात्रबोधने परिक्षीणायास्तस्या व्यङ्ग्यार्थबोधनाक्षमत्वात् । यच्च धनिकेनोक्तम्—

'तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।
यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतम् ॥' इति ॥

तन्न साम्प्रतम् । तस्योपरि 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः' इति वादिभिरेव पातनीयो दण्डः ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यत्पुनरुक्तम्—पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् (अप्रामाण्यं स्यादिति शेषः)। ततश्च काव्यार्थशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः (श्रोतुर्वक्तुश्च) प्रवृत्त्यौपयिकप्रयोजनानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते। 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायात्। इति।

तत्र प्रष्टव्यम्—किमिदं तत्परत्वं नाम, तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा? आद्ये न विवादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थानपायात्। द्वितीये तु केयं तात्पर्यवृत्तिः। अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता, तदन्या वा? आद्ये संसर्गमात्रे (अन्वयबोधमात्रे) परिक्षीणायास्तस्या व्यङ्ग्यार्थबोधनाक्षमत्वम्। द्वितीये तु नाममात्रे विवादः। तन्मतेऽपि तुर्यवृत्तिसिद्धेः।

नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनम् इति चेत्? न। तयोः, विभावादिसंसर्गबोधरसादिबोधयोः हेतुफलाभावाङ्गीकारात्। यदाह मुनिः—'विभावानुभावसञ्चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति। सहभावे च कुतः सव्येतरविषाणयोरिव कार्यकारणभावः? पौर्वापर्याभावात्। अतो न तात्पर्यवृत्त्या व्यञ्जनाया गतार्थत्वमिति दिक्।

(५८) प्रश्नः—लक्षणाभिधे रसस्य बोधिके न वा? इति विचार्यताम्। (वा० सं० वि० वि० १९४३, ५८)

अथवा

'प्रागसत्त्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे।
किं च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा॥'

इति कारिका व्याख्येया।

उत्तरम्—ननु लक्षणया अभिधया वा रसादेर्बोधः कुतो नेति चेत्? न। शब्दव्यापारात् पूर्वं रसस्य सत्तैव न स्वीक्रियते। अतो रसस्य लक्षणाभिधे न बोधिके अभिधया लक्षणया च विद्यमानवस्तुन एव बोधात्। 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गातटश्च पूर्वसिद्धौ। अतो गङ्गापदम् अभिधया प्रवाहं लक्षणया च तटं बोधयति। असिद्धे वस्तुनि नैतयोः प्रयोगः। न हि रसनात्मकव्यापाराद् भिन्नो रसादिप्रतिपाद्यः कोऽपि पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यमिमे लक्षणाभिधे बोधयेताम्।

किञ्च मुख्यार्थस्य बाधदशायामेव लक्षणाया अवतारः। उक्तं चोदयनाचार्यैः—

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

'श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।
पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥'

अयमर्थः— साक्षाच्छ्रुतपदानां (पदानामर्थानामित्यर्थः) परस्परम् अन्वयबोधे जाते वाक्यं न किमपि अन्यदिच्छति । किन्तु यदि परस्परम् अन्वयस्य वैधुर्यम्=अनुपपत्तिः, भवति तदा आक्षिप्तेन=वाच्यार्थसम्बन्धेन अर्थेन सङ्गतिः=अर्थाद् अन्वयो विधीयते ।

किन्तु 'शून्यं वासगृहम्' इत्यादिरसोदाहरणे न मुख्यार्थबाध इति न लक्षणाया अवसरः ।

न च 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र शीतत्वपावनत्वादिकं प्रयोजनं लक्ष्यम्=लक्षणया बोध्यम् । एवं सति गङ्गापदस्य तटरूपोऽर्थो मुख्यः स्वीकर्त्तव्यो भविष्यति । स च बाधितोऽपि भविष्यति । शीतत्वपावनत्वादेः प्रयोजनस्य लक्ष्यतया तस्यापि प्रयोजनान्तरम्, तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनानन्तरम् । एवं मूलक्षतिकरी (प्रकृताप्रतीतिकृत्) अनवस्था भवेत् ।

न प्रयोजनविशिष्टे तीरे लक्षणेति वाच्यम् । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीतिरनभ्युपगमात् । नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञाततायाः अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः । अतो न लक्षणाभिधे रसस्य बोधिके इति सिद्धम् ।

(५९) प्रश्नः— 'नीलादिसंवेदनानन्तरमेव ज्ञाततायाः अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः' इति पङ्क्तिः सोपष्टम्भं व्याख्येया ।

उत्तरम्— मीमांसकानां प्रस्थानत्रयं विद्यते—प्रभाकर-कुमारिल-मुरारिमिश्र-प्रस्थानमिति । तत्र ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया (स्वविषयकतया) व्यवसायेनैव प्रामाण्यं गृह्यते प्रभाकराणां मते । अनुव्यवसायेन प्रामाण्यं गृह्यते मुरारिमिश्राणां मते । ज्ञानस्यातीन्द्रियतया ज्ञातताlिङ्गकानुमित्याप्रामाण्यं गृह्यते कुमारिलभट्टानां मते ।

तत्र गुरुमते (प्रभाकरमते) ज्ञानग्राहिका सामग्री व्यवसायात्मिका । यतस्तन्मते सर्वस्य ज्ञानस्य 'अयं घटः, घटविषयकज्ञानवानहम्' इत्येवंरूपेण ग्रहणात् ।

भाट्टमते च—ज्ञाततालिङ्गकानुमितिः । सा च ज्ञानजन्यविषयनिष्ठः प्राकट्यापरपर्यायो धर्मः । यथा—घटादिविषये ज्ञाने जाते सति 'मया ज्ञातोऽयं घटः' इति घटस्य ज्ञातता प्रतिसन्धीयते । तेन ज्ञाने जाते सति ज्ञातता नाम

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कश्चिद् धर्मो जात इत्यनुमीयते। सा च ज्ञातता ज्ञाने जाते जाता। अतो ज्ञानजन्या इत्यनुमीयते। एवं च ज्ञानजन्योऽसौ ज्ञातता नाम धर्मो ज्ञानमन्तरेण नोपपद्यते कारणभावे कार्यानुत्पादात्।

प्रकृते यथा नीलज्ञानानन्तरमेव भाट्टमते ज्ञाततायाः, मिश्रमते अनुव्यवसायस्य सम्भवः, न नीलज्ञानसमकालमेव, तथैव न प्रयोजनविशिष्टे लक्षणा। विषयप्रयोजनयोः पौर्वापर्यस्य नियतत्वादिति दिक्।

(६०) प्रश्नः—व्यक्तिविवेककाराणां महिमभट्टानां मतेन रसादिव्यङ्ग्यस्य अनुमानगतार्थतां संसाध्य तत्खण्डनप्रकारः प्रदर्शनीयः। (१९५५, ५१, ६९)

उत्तरम्—ननु व्यञ्जनावृत्तेः, अनुमाने एवान्तर्भावः, तथा च 'काव्यं रसान्वितं विभावादिमत्त्वात्' इत्यनुमानेनैव रसादिव्यङ्ग्यज्ञानसम्भवे तदर्थं व्यञ्जनावृत्तेः स्वीकरणमनर्थकमेवेति व्यक्तिविवेककाराणां महिमभट्टानां मतम्।

तेषामयमभिप्रायः—'विभावानुभावसञ्चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति भरतसूत्रम्। विभावादीनां प्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते। ते च विभावादयो रत्यादिभावानां कारणकार्यसञ्चारिणो भवन्ति। यथा—आलम्बनोद्दीपनरूपो विभावः रत्यादेः कारणम्, अनुभावः कटाक्षभुजाक्षेपादिः कार्यम्, लज्जादयश्च सञ्चारिणः। एते च विभावादयः रत्यादीननुमापयन्त एव रसादीन् निष्पादयन्ति। अनुमानप्रकारश्च—'सीता रामविषयकरतिमती, तस्मिन् विलक्षणस्मितकटाक्षवत्वात्, या नैवं सा नैवं, यथा मन्थरा' इति।

ते चानुमीयमाना रत्यादयः पुनः पुनरनुशीलनाद् आस्वादपदवीं (प्रत्यक्षविषयताम्) गताः सन्तः ज्ञानसम्बन्धेन सामाजिकनिष्ठरसतामापद्यन्ते। दुग्धमेव यथा अम्लयोगेन दधित्वं प्राप्नुवद् दध्नः कारणमुच्यते तथा विभावादिप्रतीतिः अनुमीयमानरत्यादियोगेन रसादिरूपतां प्राप्नुवती रसादेः कारणमुच्यते। इति महिमभट्टानामाशयः।

अत्रोच्यते—किं शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः? शब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिगतरागादिभावनया भावुकैः (सहृदयैः) भाव्यमानः (आस्वाद्यमानः) स्वप्रकाशानन्दो वा? आद्ये न विवादः। किन्तु रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिः। अतोऽस्माभिरभिमतो रसो नानुमान-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

गम्यः। द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहाभावाद् विलक्षणकटाक्षवत्त्वरूपहेतोराभासतया अनुमितिविषय एव न।

न च पूर्वं 'यत्र यत्र रामादिगतानुरागज्ञानं तत्र तत्र रसोत्पत्तिः' इति व्याप्तिं गृहीत्वा 'अयं सामाजिकः शृङ्गाररसवान् रामादिगतानुरागज्ञानवत्त्वात् सामाजिकान्तरवत्' इत्यनुमानेन रसज्ञानं भविष्यतीति वाच्यं व्याप्तिग्रहाभावात्। धूमाद् अग्नेरनुमानं तु धूमाग्न्योर्व्याप्तिं गृहीत्वैव भवति, न चात्र तथा अनुरागज्ञानरसयोर्व्याप्तिरस्ति। न हि अनुरागज्ञानं सदा रसेन सहाव्यभिचारेण तिष्ठति। यतो हि जरन्मीमांसकानां हृदये रागादिज्ञानसत्त्वेऽपि न रसलेशोऽपि उदेति। अतो हेतुर्व्यभिचारी एव।

अपि च सहृदयैः स्वहृदये यो रसास्वादः क्रियते स नानुमानविषयः किन्तु प्रत्यक्षविषयः।

यच्चोक्तं तेनैव—'यत्रैवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः' इति सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च। यथा—

'योऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम्।
सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मता॥' इति॥

अर्थाद् या विभावादिरूपा सामग्री व्यञ्जनावादिनां मते व्यङ्ग्यार्थाभिव्यक्तेः कारणं सैव मम (महिमभट्टस्य) अपि अनुमितेः साधनमिति।

अथ सिद्धान्तवादी समाधत्ते—इदं कथनमपि अस्माकं व्यञ्जनावादिनां न विरुद्धम्। न हि एवंविधा प्रतीतिः=अनुमानजनितं रत्याविज्ञानम्, अथवा 'सभ्यो रसादिप्रतीतिमान् विभावादिप्रतीतिमत्वात्।' इत्यनुमानगम्यो रसादिविषयकबोधः, नास्वाद्यत्वेनाऽभिमतोऽस्माभिः, किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः सान्द्रानन्दनिर्भरः। तेनात्र सिषाधयिषितादर्थात्=रसादेरनुमेयत्वसाधनादर्थात्, अर्थान्तरस्य=रामादिगतस्य अनुरागस्य अनुमानेन साधनाद् हेतोराभासतेति दिक्।

(६१) प्रश्नः—महिमभट्टाभिमतं वस्त्वलङ्कारयोरनुमानगतार्थत्वं संसाध्य तस्य खण्डनप्रकारः प्रदर्शनीयः। (१९३५, ३९)

उत्तरम्—ननु 'भ्रम धार्मिक विश्रब्धम्' इत्यत्र यद् व्यज्यमानं वस्तु 'अभ्रमणरूपम्' तदपि अनुमेयमेव। तथा च 'गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा गृहम्।' अत्र 'यद् यद् भीरुभ्रमणम्, तत्तद् भय-

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

कारणाऽनुपलब्धिपूर्वकम्' इति व्याप्तिः। अनेन गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यम् इत्यनुमीयते, इति चेत्? न। हेतोर्व्यभिचारित्वात्, 'यद् यद् भीरुभ्रमणं तत्तद् भयकारणानुपलब्धिपूर्वकम्' इति व्यतिरेकव्याप्तेरेवासिद्धत्वात् भीरोरपि कार्यगौरवेण गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण वा गमनस्य सम्भवात्। पुंश्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सन्देहाद् व्याप्तेः सन्दिग्धत्वाद् हेतोः सन्दिग्धत्वम् असिद्धत्वं च।

एवमेव 'जलकेलितरलकरतल' इत्यत्र 'राधिकावदनं चन्द्रः आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवाकविघटनसङ्घटनकारित्वात्, गगनस्थचन्द्रवत्।' इत्यनुमानेन रूपकालङ्कारोऽनुमेय एवेत्यपि न वक्तव्यम्। न हि चन्द्र एव तयोः विघटनसङ्घटनकारीति नियमः। व्याघ्रादिदर्शनादपि तत्सम्भवात्, रात्रौ चन्द्राभावेऽपि तद्वियोगस्य कविसम्प्रदायप्रसिद्धत्वाच्च, हेतोर्व्यभिचारित्वमिति। अतो नालङ्कारव्यङ्ग्यस्याऽनुमाने गतार्थता।

एतेन—'अनुमानं नाम पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षव्यावृतत्वविशिष्टाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम्। ततश्च वाच्यादसम्बद्धोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते। अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात्, इति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्सम्बन्धोऽस्त्येव। ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गं बोध्यश्च लिङ्गी। बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव। सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृतत्वे अनिबद्धे अपि सामर्थ्यादवसेये। अस्मादत्र वाच्यार्थाल्लिङ्गरूपाल्लिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमाने एव पर्यवस्यति' इति यदुक्तं तदपि परास्तम्।

एवं 'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि' इत्यादौ तनूल्लिखनम् एकाकितया च स्रोतोगमनम्, तस्याः परकामुकोपभोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गम्। यथा—'इयम्, परकामुकोपभोगवती एकाकितया स्रोतोगमने सति तनूल्लिखनवत्वात्, कुलटान्तरवत्।' अयमपि हेतुर्व्यभिचारी। यतो हि 'यत्र यत्र एकाकितया स्रोतोगमने सति तनूल्लिखनं तत्र तत्र परकामुकोपभोगः' इति व्याप्तिर्न सम्भवति, स्वकान्तस्नेहेनापि स्रोतोगमनस्य तनूल्लिखनस्य च सम्भवात्।

एवं 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्' इत्यादौ तैस्तैर्लिङ्गैः दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनुमीयते। यथा—'प्रतिपाद्या दूती तत्कामुकोपभोगवती चन्दनच्यवनादेः' इति तन्न युक्तम्। तथाहि—दूत्यास्तत्कामुकोपभोगः किं प्रतिपाद्यया दूत्या, तत्कालसन्निहितैर्वान्यैः तत्काव्यार्थभावनया वा सहृदयैरनुमीयते?

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आद्ययोर्न विवादः । तृतीये तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः, चन्दनच्चनादीनां स्नानादिनापि सम्भवात् ।

ननु वक्त्राद्यवस्थासहकृतत्वेन विशेष्ये हेतुरिति चेत् ? तदपि न वाच्यम् एवंविधव्याप्त्यनुसन्धानस्याभावात् ।

किञ्चैवंविधानां कविप्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन हेतुः सन्दिग्धासिद्धः । व्यक्तिवादिना चाऽधमपदसहायानामेवैषां पदार्थानां व्यञ्जकत्वमुक्तम् । तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेति सन्देह एव । तस्मान्नात्र अनुमानस्यावकाशः । अतो नानुमाने गतार्थत्वं व्यङ्ग्ययोर्वस्त्वलङ्कारयोरिति दिक् ।

(६२) प्रश्नः—रसस्य अर्थापत्तिवेद्यत्वं निरस्य सूचनबुद्धिवेद्यत्वं स्मृतित्वं च खण्डनीयम् । (वा० सं० वि० वि० १९२१, ३४)

उत्तरम्—ननु रसस्य अर्थापत्त्यैव बोधे सिद्धे अलं व्यञ्जनयेति चेत् ? न अर्थापत्तिर्हि व्याप्तिज्ञानमुपजीव्यैव प्रवर्तते । यथा—'जीवति चात्र गोष्ठयामविद्यमानैश्चैत्रः' इति व्याप्तिज्ञानं च व्यभिचारसन्देहे नहि भवत्येव, इति नार्थापत्ति प्रमाणवेद्यता रसस्येति ।

न च वस्त्रविक्रयादौ तर्जनीतोलनेन दशसङ्ख्यादिवत् सूचनबुद्धिवेद्योऽप्ययं रसो भवतीति वाच्यम् । सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात् ।

किञ्च संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति स्मृतिलक्षणानुरोधेन संस्कारजन्यत्वाद् रसादिबुद्धिः स्मृतिरेव । तथा च—'रसज्ञानं स्मृतिः संस्कारजन्यज्ञानत्वात् स्मृत्यन्तरवत्' इति । इदमपि न वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोराभासता । तथा हि—पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य पुनर्दर्शने 'सोऽयं देवदत्तः' इति ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा । अत्र 'सः' इत्यंशः स्मृतेः, 'अयम्' इत्यंशस्तु प्रत्यक्षस्य । प्रत्यभिज्ञाया अपि संस्कारजन्यत्वात् स्मृतिव्यतिरिक्तत्वाच्च नायं हेतुरव्यभिचारि । अतो न रसज्ञानं स्मृतिः ।

॥ इति साहित्यदर्पणालोके पञ्चमः परिच्छेदः ॥

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

षष्ठः परिच्छेदः

(६३) प्रश्नः—रसात्मकवाक्यस्य काव्यत्वाङ्गीकारे, वाक्यस्य न दर्शनयोग्यता, इति कथं काव्यस्य दृश्यत्वसिद्धिरिति विचार्य लिखत।

उत्तरम्—ननु वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति काव्यलक्षणम्। तत्र वाक्यस्य काव्यत्वाङ्गीकारे, तस्य च वाक्यस्य दर्शनयोग्यत्वात् कथं काव्यस्य दृश्यभेदसिद्धिरिति चेत् ? न। वाक्यस्य पदसमूहत्वेन पदस्य च विभक्तिविशिष्टशब्दरूपत्वेन शब्दार्थयोश्चाभिन्नतया वाक्यस्यापि शब्दात्मकत्वार्थात्मकत्वस्वीकारेण तत्र शब्दतात्पर्येण श्रव्यभेदस्य अर्थतात्पर्येण च दृश्यभेदस्य सिद्धिरिति दिक्।

(६४) प्रश्नः – काव्यस्य ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यदृश्यश्रव्यभेदैश्च चातुर्विध्यात् काव्यं चतुर्धा, इति कुतो नोक्तम् ? इति विचार्यताम्।

उत्तरम्—ननु काव्यस्यैव चतुर्विधस्य सत्त्वात्, कथमेकत्र द्वयोः ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः, अपरत्र दृश्यश्रव्ययोश्च पृथक् पृथक् निर्देश इति चेत् ? श्रूयताम्—काव्यस्य रसात्मकवाक्यत्वाद् रसस्य च चमत्कारसारत्वाद्, चमत्कारस्य च कुत्रचिदुत्तमत्वं कुत्रचिदधमत्वमिति चमत्कारद्वैविध्येन काव्यस्य ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं चेति भेदद्वयं पृथक् निर्दिष्टम्।

अपरं च काव्यं वाक्यम्। वाक्यं च पदसमूहः। पदं च शब्दरूपम्। 'घटः' इत्ययं शब्दः, 'घटः' इत्ययमर्थः, इति शब्दार्थयोरभेदव्यवहारदर्शनेन शब्दस्य श्रव्यत्वम्, अर्थस्य च दृश्यत्वं सिद्धयति। तत्र दृश्यकाव्येन अभिनयादिना काव्यार्थबोधः। श्रव्यकाव्येन उपदेशादिनेति उभयोर्भेदः। अतोऽयं काव्यशरीरनिर्धारको भेद इत्युभयोः पृथक् पृथक् परिगणनमिति दिक्।

(६५) प्रश्नः—दृश्यकाव्यस्य स्वरूपमुल्लिख्य अभिनयस्य च लक्षणमभिधाय तद्भेदांश्च प्रदर्श्य रूपकाणि कति उपरूपकाणि च कति ? इति विवेचयत।

उत्तरम्—दृश्यश्रव्यत्वभेदेन काव्यं द्विविधम्। दृश्यं वर्णनीयप्रधानम्, श्रव्यं श्रोतव्यमात्रम्। तत्राभिनययोग्यं काव्यं दृश्यं भवति। तदेव दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपाणामारोपाद् रूपकमुच्यते। उक्तं च मन्दारमरन्दे—

'यथा मुखादौ पद्मादेरारोपो रूपकं मतम्।
तथैव नायकारोपो नटे रूपकमुच्यते॥' इति।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

ननु को नामाभिनयः ? अत्राह—नटैरङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनाम् अवस्थानुकरणम् अभिनयः। स च चतुर्विधो भवति—आङ्गिको, वाचिक, आहार्यः, सात्त्विकश्चेति। उक्तं च साहित्यदर्पणे—

'भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः च चतुर्विधः।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा॥' इति।

तत्र अङ्गेन निष्पन्न आङ्गिकः, वचसा प्रतिपाद्यो वाचिकः, आहरणीयवेष-रचनानिष्पाद्य आहार्यः, स्तम्भस्वेदादिनिष्पाद्यः सात्त्विकः।

तच्च दृश्यं काव्यं रूपकोपरूपकभेदेन द्विविधम्। तत्र रूपकं दशविधम्। तद्यथा—नाटकम्, प्रकरणम्, भाणः, व्यायोगः, समवकारः, डिमः, ईहामृगः, अङ्कः, वीथी, प्रहसनं चेति। उपरूपकं चाष्टादशविधम्। तद्यथा—नाटिका, त्रोटकम्, गोष्ठी, सट्टकम्, नाटयरासकम्, प्रस्थानम्, उल्लाप्यकम्, काव्यम्, प्रेङ्खणम्, रासकम्, श्रीगदितम्, शिल्पकम्, विलासिका, दुर्मल्लिका, प्रकरणी, हल्लीशः, भाणिका चेति।

(६६) प्रश्नः--नाटकस्य लक्षणं विलिख्य तत्र केषां केषां कार्याणां प्रतिपादनं दर्शनं वा निषिद्धम्? इति विविच्य लिखत। (वा० सं० वि० वि० १९५२, ५८)

उत्तरम्—नाटकस्य वृत्तं रामायणादिप्रसिद्धं भवेत्। पञ्चसन्धियुक्तं विलासर्द्ध्यादिगुणैः नानाविभूतिभिश्च युतं नानारसैश्च व्याप्तं भवेत्। तत्र सुख-दुःखसमुत्पत्तिर्वर्णिता स्यात्। न्यूनान्न्यूनं पञ्चाङ्कम्, अधिकाधिकं च दशाङ्कं नाटकं भवति। नायकश्च तत्र रामायणमहाभारतादिप्रसिद्धो राजर्षिः, धीरो-दात्तः, दिव्यो यथा—श्रीकृष्णः, अदिव्यो यथा—दुष्यन्तादिः, दिव्यादिव्यश्च यो दिव्योऽपि आत्मनि नराभिमानी यथा—श्रीरामचन्द्रः, इत्येतादृशो भवेत्। नाटके शृङ्गारवीरादिषु रसेषु एक एव प्रधानरसो भवति, अन्ये च रसास्तदङ्ग-भूताः। यथा—शाकुन्तले शृङ्गारः, वेणीसंहारे वीरः, उत्तररामचरिते करुण-विप्रलम्भः, प्रबोधचन्द्रोदये शान्तश्च। तच्च निर्वहणसन्धौ अद्भुतं कर्त्तव्यम्। चत्वारः पञ्च वा पुरुषास्तत्र कार्ये निरता भवेयुः। तस्य विरचनं च गोपुच्छ-समाग्रं भवितव्यम्। अर्थात्—क्रमेणाङ्काः सूक्ष्माः कर्त्तव्याः इति केचित्। अन्ये त्वाहुः—यथा गोपुच्छे केचिद् बाला ह्रस्वाः, केचिद् दीर्घास्तथेह कानिचित् कार्याणि मुखसन्धौ समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे। एवमन्येष्वपि कानिचित्, कानिचित् इति।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

नाटके च दूराह्वानं वधो युद्धं विवाहो, भोजनं शापो, मलमूत्रत्यागो मृत्यु रतिक्रिया ओष्ठादौ दन्ताघातो नखाघातः, अन्यच्च यद् यद् लज्जाजनकं शयन अधरपानादि, नगरादिप्रतिरोधनं स्नानम् अनुलेपनम् इत्यादीनि न वर्णनीयानीति।

(६७) प्रश्नः—अङ्कगर्भाङ्कयोर्लक्षणं प्रतिपाद्यताम्। (वा० सं० शि० वि० १९५९)

उत्तरम्—अङ्कः—अङ्कनिरुक्तिविषये नाट्यशास्त्रे भरत एवमाह—

'अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान्।
नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदङ्कः॥' इति॥

अङ्के नायकस्य नायिकाया वा चरित्रं प्रत्यक्षवद् भासमानं भवति। अङ्क च रसैर्भावैश्च शोभितः स्पष्टार्थः, अदीर्घसमासगद्यपद्ययुक्तो भवेत्। अङ्क व्यापकप्रसङ्गस्यैकदेशरूपोऽर्थः समाप्तः स्यात्, किन्तु बिन्दुः यथाकथञ्चित् प्रवृत्त एव भवेत्। अपि चायं बहुभिः कार्यैर्युक्तः स्यात्। बीजनामकस्यार्थ प्रकृतेः निर्वहणाख्यस्य सन्धेश्च विधानं तत्र न भवति। किञ्च बहुभिर्घटनाभि र्युक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् गद्यपद्यानां तारतम्येन निवेशनीयः। तत्र सन्ध्या वन्दनादिकार्याणां परित्यागो न क्रियते। किञ्च स्वल्पदिनसम्पाद्यया उत्तरोत्तर भाविन्या कथया सम्प्रयोजितो भवेत्। तत्र त्रिभिश्चतुर्भिर्वा पात्रैर्नायक सन्निहितः स्यात्। भावरसपूर्णः देवीपरिजनामात्यवणिग्राजकुमारादीनां प्रत्यक्षचरितैश्च युक्तो भवेत्। अङ्कसमाप्तौ च निष्क्रान्तनिखिलपात्रः सोऽङ्क इति कीर्तितः। अत्र दूराह्वानवधयुद्धराजभ्रंशमृत्युनगरोपरोधनव्रीडाजनक दन्ताघातनखाघातादीनां प्रतिपादनं न क्रियते, इति।

गर्भाङ्कः—प्रधानाङ्कमध्येऽवान्तरविच्छेदरूपोऽङ्को गर्भाङ्क इति कथ्यते। उक्तं च साहित्यदर्पणे—

'अङ्कोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान्।
अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः सबीजः फलवानपि॥'

अर्थात् कस्यचित् प्रधानाङ्कस्य मध्ये गतो मङ्गलाचरणप्रस्तावनादियुक्तः सभापूजाविष्कम्भकप्रवेशकादियुक्तश्च योऽपरोऽङ्कः स गर्भाङ्क इति कथ्यते। यथा बालरामायणे रावणं प्रति कोहलः (कञ्चुकी)—

'श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः।
भवदर्थमेव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम्॥'

इत्यादिना निरचितः सीतास्वयंवरो नाम गर्भाङ्कः।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

(६८) प्रश्नः—पूर्वरङ्गस्य लक्षणमुल्लिख्य सूत्रधारस्य स्थापकस्य च स्वरूपं निर्दिश्यताम् । (वा० सं० वि० वि० १९५५, ५९)

उत्तरम्—पूर्वरङ्गः--सूत्रधारादिनटा नाट्यशालायां विघ्नानां निराकरणाय नाट्यवर्णनीयपदार्थात् पूर्वं = सर्वप्रथमं स्वसमाजनियमाद् यदाचरन्ति स पूर्वरङ्ग उच्यते । अर्थात् पूर्वरङ्गो नाम रङ्गोपद्रवनिवारको नान्दीपाठगीतवादित्रादिनानाविधाङ्गविशेषो नाट्यादौ सूत्रधारादिनटैरनुष्ठेयः कर्मविशेषः । उक्तं च साहित्यदर्पणे—

'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥' इति ॥

सूत्रधारः—नाटकस्य प्रबन्धकर्ता सूत्रधारो भवति । सूत्रं च नाटकीयं वस्तु । उक्तं च—

'नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते ।
सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥' इति ॥

स्थापकः—काव्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । सूत्रधारसदृशगुणाकारोऽयं नाटकरूपं काव्यं आस्थापयति = सभापूजादिपुरस्सरं सूचयति । स च स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा, मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा, मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोऽन्यतरो भूत्वा वस्तु बीजं मुखं पात्रं वा सूचयेदिति । इत्थं च पूर्वरङ्गस्य प्रयोक्ता सूत्रधारः । नाटकरूपकाव्यार्थस्य सूचकश्च स्थापकः । उक्तं च साहित्यदर्पणे—

'पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत्काव्यमास्थापयेत्ततः ॥' इत्यादि ।

इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक् प्रयोगाभावाद् एक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः ।

(६९) प्रश्नः—नान्द्याः लक्षणं सोदाहरणं सप्रपञ्चं च प्रतिपाद्यताम् । (वा० सं० वि० वि० १९५२, ६९)

उत्तरम्—नान्दी—देवद्विजनृपगुर्वादीनाम् आशीर्वादयुक्ता स्तुतिः=गुणकीर्तनं यस्मात् प्रवर्तते=सभासत्सु नटैः श्राव्यते तद्वचनमेव नान्दीति कथ्यते । नन्दयति देवादीन् सामाजिकान् कुशीलवांश्च या सा नान्दी । नाट्यप्रदीपे तु नान्दीपदव्युत्पत्तिरित्थमुक्ता—

'नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः ।
यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥' इति ॥

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

सा च मङ्गलद्योतकं शङ्खं चन्द्रं कमलं चक्रवाकं कैरवं च कयाचिदपि अभिधाद्यावृत्त्या प्रत्याययति । सा चाष्टाभिः द्वादशभिर्वा पदैर्युक्ता भवेत् । एतदुपलक्षणम् । तथा चाहाभिनवगुप्तपादः—'अनेन त्र्यस्रतालानुगता त्रिपदा षट्पदा द्वादशपदेति । चतुरस्रतालानुगता चतुष्पदा, अष्टपदा, षोडशपदेति त्रिविधैव न, अतः परमपि भूयस्त्वादादृतेति । उक्तं च साहित्यदर्पणे—

'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥
माङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥' इति ॥

अत्र पदशब्देन श्लोकावयवभूतं सुबन्तं तिङन्तं वा श्लोकतुरीयांशरूपं वाऽवान्तरवाक्यरूपं वा ग्राह्यम् । उक्तं च नाटयप्रदीपे—

'श्लोकपादः पदं केचित् सुप्तिङन्तमथापरे ।
परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥' इति ॥

तत्र द्वादशपदा नान्दी यथोत्तररामचरिते—

'इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥' इति ॥

एतन्नान्दीति कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वार-नामकमङ्गमिदम् इत्यन्ये । यदुक्तम्—

'यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।
रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥' इति ॥

उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या रङ्गद्वारात्प्रथमं नटैरेव कर्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः । कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च—

'वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी,
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥'

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । उक्तं च—'रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्यात्—' इत्यादि । अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः' इति लेखनम्, तस्यायमभिप्रायः—'नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान्' । 'इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयते इति कवेरभिप्रायः सूचितः' इति ।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

इत्थं च यत्र नान्द्यस्ति रङ्गद्वारं च नास्ति तत्र तन्त्रेण सैव रङ्गद्वारम्। यत्र रङ्गद्वारमेवास्ति न नान्दी तत्र सा फलबलादनुमेया। यथा—'वेदान्तेषु' इत्यादौ सूत्रधारस्यावश्यकर्त्तव्यत्वेन नान्दीपाठस्तत्रानुमेयः। यत्र त्वारम्भे बहवः श्लोकास्तत्र प्रथमं श्लोकद्वयं नान्दी, अपरे रङ्गद्वारमिति वागीशादयः। काव्येन्दुप्रकाशे तु—

'नीली शुद्धेति भेदेन सा नान्दी द्विविधा भवेत्।
उपादानं वर्णनं वा भवेद् यत्रेन्दुसूर्ययोः।
सा नीली स्यादन्या तु शुद्धेति परिगीयते ॥'

इति नीली-शुद्धाभेदेन नान्द्या द्वैविध्यं स्वीकृत्य 'या स्रष्टुः सृष्टिराद्या' इत्यस्य 'निष्प्रत्यूहमुपास्महे—' इत्यस्य च नीलीत्वम्, 'वेदान्तेषु—' इत्यादेश्च शुद्धात्वं गणितम्।

(७०) प्रश्नः—आमुखस्य (प्रस्तावनायाः) लक्षणं निरूप्यताम्। (वा० सं० वि० वि० १९५२, ५६, ७१)

उत्तरम्—नटी विदूषकः पारिपार्श्विक एव वा सूत्रधारेण सम्मिलिताः सन्तो यत्र स्वस्वकर्त्तव्यविषयमाश्रित्य प्रस्तुतं दृश्यकाव्यं सूचयन्तीति तैस्तथोक्तैर्विचित्रैर्वाक्यैः परस्परं सम्भाषणं कुर्वते तत्तु आमुखं विज्ञेयम्। मुखे= प्रारम्भे विधेयत्वाद् आमुखम्। सैव प्रस्तावयति=प्रकृताभिनयविषयं सूचयतीति व्युत्पत्त्या प्रस्तावना कथ्यते। उक्तं च साहित्यदर्पणे—

'नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा ॥' इति ॥

(७१) प्रश्नः—को नामार्थोपक्षेपकः, कतिविधश्च सः? इति सोदाहरणं प्रतिपाद्यताम्।

उत्तरम्—अर्थान्=कथावस्तूनि, उपक्षिपति=उपस्थापयति, यः सोऽर्थोपक्षेपकः। स च पञ्चविधो भवति—विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अङ्कावतारः, अङ्कमुखं चेति। तेषां क्रमेण स्वरूपमुच्यते—

विष्कम्भकः—अतीतानाम् आगमिनां च वृत्तान्तभागानां ज्ञापकः, रूपकांशविशेषः, सङ्क्षिप्तार्थः (स्वल्पं कथावस्तु) अङ्कस्य पूर्वभागे प्रयोजितो

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

विष्कम्भकः स्यात् । स चैकेन मध्यमपात्रेण द्वाभ्यां वा मध्यमपात्राभ्यां बहुभिर्वा मध्यमपात्रैः संविहितः संस्कृतात्मकः शुद्धः स्यात् । अधममध्यमपात्राभ्यां प्रयोजितस्तु संस्कृतप्राकृतात्मकः मिश्रः स्यात् । तथा चैकजातीयपात्रप्रयुक्तत्वेन शुद्धत्वम्, विभिन्नजातीयपात्रप्रयुक्तत्वेन मिश्रत्वम्, इति । उक्तं च—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥' इति ॥

तत्र शुद्धो यथा—मालतीमाधवे अघोरघण्टस्य शिष्यया कपालकुण्डलया प्रयोजितः । मिश्रविष्कम्भो यथा—रामाभिनन्दे क्षपणककापालिकाभ्यां प्रयोजितः ।

प्रवेशकः—अङ्कद्वयस्य मध्ये अनुदात्तोक्त्या=संस्कृतेतरभाषया, एकेन नीचपात्रेण नीचाभ्यां वा पात्राभ्यां नीचैर्वा पात्रैः प्रयोजितः रूपकांशविशेषः अप्रस्तुतान् अर्थान् सामाजिकहृदये प्रवेशयति=सूचयतीति प्रवेशको विज्ञेयः । अत्र नीचत्वं संस्कृतेतरभाषित्वादेव । तेन सख्यादिभिश्च प्रवेशकस्य प्रयोजितत्वम् । शेषं तु विष्कम्भकवद् विज्ञेयम् । उक्तं च—

'प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥'

अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधः । यथा वेणीसंहारनाटके तृतीयाङ्के—राक्षस्या राक्षसेन च नीचोक्त्या सिन्धुराजवधः, भाविदुःशासनवधश्च सूचित इति भावः । अत्र पात्रवैलक्षण्यप्रतिपादनेन विष्कम्भादस्य वैलक्षण्यं प्रतिपादितम् ।

चूलिका—जवनिकान्तर्देशस्थितैः पात्रैः वस्तुविशेषस्य सूचना चूलिका कथ्यते । यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ—'(नेपथ्ये) भो भो वैमानिकाः, प्रवर्तन्तां रङ्गमङ्गलानि' इत्यादि । 'रामेण परशुरामो जितः' इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् ।

अङ्कावतारः—यस्य कस्यचिदङ्कस्य अन्ते पात्रैस्तदङ्काभिन्नत्वेन कथ्यते । यथा—अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठोऽङ्कः तदङ्कस्याङ्गविशेष इवावतीर्णः ।

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

अङ्कमुखम्—यत्रैकस्मिन्नेवाङ्के समस्तानामङ्कानाम् अखिला सूचना मालतीमाधवे प्रथमाङ्कादौ कामन्दक्यवलोकिते भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिक्षिप्तकथाप्रबन्धस्य च प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

धनिकानुसारेण अङ्कमुखस्य लक्षणं त्वित्यम्—अङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः अतीताङ्कस्य वृत्तान्तसूचनाद् अङ्कमुखं भवेत् । अन्ये तु अङ्कावतरणेनैवेदं गतार्थमित्याहुः ।

(७२) प्रश्नः—का अर्थप्रकृतयः ? कति च तासां भेदाः ? सोदाहरणं लिखत । (वा० सं० वि० वि० १९४१, ४७)

उत्तरम्—प्रक्रियते प्रयोजनं साध्यते आभिरिति प्रकृतयो हेतवः । अर्थस्य= प्रयोजनस्य, प्रकृतयः=सिद्धिहेतवः, इति अर्थप्रकृतयः । ताश्च पञ्चप्रकारा भवन्ति—बीजम्, बिन्दुः, पताका, प्रकरी, कार्यम् इति ।

बीजम्—'अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद् विसर्पति ।
फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते ॥'

अर्थाद् यदादौ अङ्कुरितत्वमात्रेण प्रदर्शितं सत् पश्चाद् बहुधा=बहुभिः प्रकारैः, विस्तारं प्राप्नोति=विविधावान्तरकार्याणि जनयति तद् 'बीजम्' इत्यभिधीयते । तच्च नायकमुख्योद्देश्यस्य आदिकारणं भवति । तद् धान्यबीजवत् 'बीजम्' इत्यभिधीयते कविभिः ।

यथा—रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्दैवानुकूल्यचालितो यौगन्धरायणव्यापारः । यथा वा—वेणीसंहारनाटके द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः ।

बिन्दुः—'अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ।'

अर्थाद् अवान्तरकथायाः समाप्तत्वेन लब्धविश्रामे प्रधानकथायाः अविच्छेदस्य यो हेतुः स बिन्दुः । जलतैलबिन्दुवत् प्रसारित्वात् बिन्दुरिति व्यपदेशः । बीजं केवलं मुखसन्धावेव निबध्यते, बिन्दुस्तु तदनन्तरमिति भेदः ।

यथा—रत्नावल्याम् अनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति 'उदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते' इति सागरिका श्रुत्वा '(सहर्षम्) कधं एसो सो उदअणरिन्दो' इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः ।

पताका—'व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ।' इति ।

या प्रासङ्गिककथा सुदूरं निर्वहणसन्धिपर्यन्तं स्थायिनी सा पताकेति कथ्यते ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यथा—रामचरिते सुग्रीवादेः, वेणीसंहारे भीमादेः, शाकुन्तले विदूषकस्य चरितम् 'पताका' इति।

प्रकरी—'प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता।' इति।

अर्थात् नायकचरिते प्रसङ्गादुपस्थितम् प्रदेशविशेषे स्थितं चरितं=वृत्तान्तः, प्रकरोति नायकवृत्तान्तस्य प्रकर्षं जनयतीति प्रकरी मता। पताकायां प्रासङ्गिकवृत्तस्य बहुदेशवृत्तित्वम्, अस्यां तु प्रदेशविशेषवृत्तित्वमिति भेदः।

यथा—कुलपत्यङ्के रावणजटायुसंवादः।

पताकानायकस्य प्रकरीनायकस्य वा स्वकीयं फलान्तरं न भवति, किन्तु तयोः सर्वाश्चेष्टाः प्रधाननायकस्य फलसिद्ध्यर्थमेव भवन्ति।

कार्यम्—'अपेक्षितं तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः।
समापनं तु यत्सिद्ध्यै तत्कार्यमिति सम्मतम्॥' इति॥

अर्थात् यत्प्रधानं साध्यम्, यदुद्देश्यकश्च आरम्भः=उपाये प्रथमप्रवृत्तिः, यस्य सिद्ध्यै च सामग्रीसंग्रहः, तत् 'कार्यम्' इत्युच्यते।

यथा—रामचरिते रावणवधः।

(७३) प्रश्नः—कार्यस्य का अवस्थाः? कति च ताः? किं च तासां स्वरूपम्? सोदाहरणं निरूपयत। (हि० प्र० यू० ८०, ८१)

उत्तरम्—फलेच्छुभिः प्रारब्धस्य कार्यस्य पञ्चावस्था भवन्ति—आरम्भः, यत्नः, प्राप्त्याशा, नियताप्तिः, फलागमश्चेति।

आरम्भः—'भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये।' इति।

अर्थात् नायकप्रधानप्रयोजनस्य निष्पत्तये य उत्कटरागः स आरम्भो भवेत्।

यथा—रत्नावल्यां रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं यौगन्धरायणस्यौत्सुक्यम् एव नायकनायिकादीनामौत्सुक्यम्।

यत्नः—'प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः।' इति।

अर्थात् फलप्राप्त्यर्थम् अतित्वरा युक्ता पात्रमात्रस्य या क्रिया सा प्रयत्नो भवेत्। यथा—रामचरिते समुद्रबन्धनादिः।

प्राप्त्याशा—'उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः।' इति।

उपायः=फलसिद्धेः हेतुसद्भावः, अपायस्य=प्रतिबन्धकस्य शङ्का

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

च, ताभ्यां प्राप्तिसम्भवः = उद्देश्यप्राप्तिसम्भावना, प्राप्तेः = प्रधानफललाभस्य आशा—प्राप्त्याशा भवेत् ।

यथा—रत्नावल्यां तृतीयाङ्के सागरिकाया वासवदत्तावेषकरणम्, तेन च राज्ञः समीपे तस्या अभिसरणम् । राज्ञः सागरिकासङ्गमोपायाद् वासवदत्तारूपप्रतिबन्धकशङ्कया अनिश्चिता = संशयिता, या एकान्ते उदयनसङ्गमरूपफलस्य प्राप्तिः, तस्या आशा 'प्राप्त्याशा' इति । एवमन्यत्र ।

नियताप्तिः—'अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता ।' इति । अर्थात् अन्तरायस्याभावात् निश्चिता फलप्राप्तिः नियताप्तिर्भवेत् ।

यथा रत्नावल्याम्—'राजा—देवी प्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमुपायं पश्यामि ।' इति देवीवासवदत्तारूपान्तरायस्य प्रसादनेन निवारणात् नियतफलप्राप्तिः सूचिता ।

फलागमः—'सावस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रफलोदयः ।'

अर्थात् यः सम्पूर्णप्रयोजनानाम् उद्भवः, सावस्था 'फलागमः' इति कथ्यते ।

यथा—रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्तित्वलक्षणफलान्तरसहितः । एवमन्यत्र ।

(७४) प्रश्नः— के नाम नाटकोक्ताः सन्धयः ? के च ते ? इति सोदाहरणं विवेचयत । (वा० सं० वि० वि० १९५४, ६४, ६९, हि० प्र० यू० १९८०, ८१)

उत्तरम्—सन्धिः—'अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।' इति ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानाम् अवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः । स च मुखम्, प्रतिमुखम्, गर्भः, विमर्शः, निर्वहणम् (उपसंहृतिः) इति पञ्चधा । क्रमाल्लक्षणमुच्यते—

मुखम्—यत्र सन्धौ अनेकैः वृत्तान्तैः शृङ्गारादिभिः रसैश्च व्यञ्जिता तथोत्साहरूपप्रारम्भावस्थायुक्ता बीजनामकार्थप्रकृतेः समुत्पत्तिर्भवति । यथा—रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के ।

प्रतिमुखम्—यत्र सन्धौ मुखसन्धिप्रवेशिनः प्रयोजनमुख्यकारणस्य किञ्चिज्ज्ञेय इव विकासो भवति तत् प्रतिमुखम् = मुखस्य अभिमुख्येन वर्तते इति प्रतिमुखम्, तन्नामा सन्धिः कथ्यते ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यथा—रत्नावल्यां द्वितीयाङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुराग-बीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिल्लक्ष्य-स्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्योद्देशरूप उद्भेदः ।

गर्भः—पूर्वसन्धिद्वये किञ्चित् प्रकाशं प्राप्तस्य प्रयोजनमुख्यकारणस्य यत्र सन्धौ वारं वारं तिरोभावानुसन्धानयुक्ताऽभिव्यक्तिर्भवति, स गर्भनामा सन्धिः । फलस्य गर्भीकरणाद् गर्भः ।

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के—'सुसङ्गता—सहि अदक्खिण'''न मुञ्चसि' इत्यादौ समुद्भेदः । पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ह्रासः । तृतीयेऽङ्के—'तद्वार्ताऽन्वेषणाय गतः कथं चिरयति वसन्तकः' इत्यन्वेषणम् इत्यादि ।

विमर्शः—यत्र सन्धौ प्रधानप्रयोजनस्य हेतुः गर्भसन्धेरपेक्षयाधिकः प्रका-शितस्तथा शापभयादिभिश्च विघ्नाश्लिष्टो भवति स विमृश्यते पात्रैः कर्त्तव्यं विविच्यते अस्मिन्निति विमर्शस्तन्नामा सन्धिः स्मृतः ।

यथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्कादौ–'अनसूया—पिअंवदे जइवि गन्धव्वेण विवाहेण' इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्कोपक्षिप्ताच्छकुन्तलाप्रत्यभिज्ञानात्प्रागर्थसञ्चयः शकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्नलिङ्गितः ।

निर्वहणम्—यथानियमं कविना यथास्थानम् उपन्यस्ता बीजनामकार्थ-प्रकृतियुक्ता मुखादिसन्धिचतुष्टयविषया यत्र सन्धौ केवलप्रधानप्रयोजननिमित्तम् उपस्थाप्यन्ते तत् निर्वहति = प्रधानप्रयोजनं जायतेऽस्मिन्निति निर्वहणम् ।

निर्वहणम् उपसंहारः उपसंहृतिरिति पर्यायवाचका इति नार्थान्तरम् ।

यथा—शाकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाभिज्ञानादुत्तरोऽर्थराशिः ।

(७५) प्रश्नः—वृत्तीनां परिचयो देयः । (१९४२, ४८, ५३, ६८)

उत्तरम्—वृत्तः—वर्तते रसोऽनयेति नायिकादिचेष्टाविशेषो वृत्तिः ।

अभिनवगुप्तपादास्तु—वर्तन्तेऽनुप्रासभेदा आसु इति वृत्तयः । ताश्च कैशिकी (कौशिकी), सात्त्वती, आरभटी, भारती चेति चतुर्धा भवन्ति । तत्र—

कैशिकी—'या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।
कामोपभोगप्रभवोपचारा सा कैशिकी चारुविलासयुक्ता ॥' इति

या मनोहरनायिकादिभूषणविशेषाद्भुता, नारीबहुला, प्रचुरनृत्यगीता शृङ्गारादिनिमित्तभूतव्यवहारा, मनोरमशृङ्गारचेष्टायुक्ता शृङ्गारप्रतिपादिका वृत्तिः सा 'कैशिकी' इति कथ्यते ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति शकुन्तला—'असंतुट्ठो उण किं करिस्सदि । राजा—इदम् । (इति व्यवसितः शकुन्तला वक्त्रं ढौकते ।)'

सात्त्वती—'सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्यत्यागदयार्जवैः ।
सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा ॥'

अर्थाद् अध्यवसायशूरतादानदयार्जवहर्षयुक्ता स्वल्पशृङ्गारा शोकरहिता अद्भुतरसयुक्ता वीररसप्रतिपादिका च वृत्तिः सात्त्वती ।

यथा—'आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा,
वैतृष्ण्यं तु कुतोऽद्य सम्प्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः ।
यन्माङ्गल्यसुखस्य नास्मि विषयः किं वा बहुव्याहृतै-
रस्मिन्विस्मृतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जृम्भताम् ॥'

अत्र रामस्योत्तेजनकरवाक्यत्वादुत्थापकः सात्त्वती भेदः । वीरो रसः ।

आरभटी—'मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
संयुक्ता वधबन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥'

मायेन्द्रजालयुद्धकोपस्वपरज्ञानराहित्यादिचेष्टाभिः हननबन्धनप्रभृतिव्यापारैः सहितौद्धत्योपेता वृत्तिरारभटी । इयं रौद्रबीभत्सरसप्रतिपादिका वृत्तिरस्ति । यथोदात्तराघवे—

'जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिमिरव्रातैर्वियद्व्यापिभि-
र्भास्वन्तः सकला रवेरपि करा कस्मादकस्मादमी ।
एते चोग्रकबन्धकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदरा,
मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रान् रवान् फेरवाः ॥'

अत्र परस्परविरुद्धालीकतिमिररविकिरणादि प्रदर्शनरूपमिन्द्रजालादीनां वस्तूनां माययोत्थापितम् । अत्र रौद्रो रसः ।

भारती—'भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः ।'

संस्कृतबहुलः पुरुषविशेषप्रयोज्यो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती वृत्तिः । भरतस्तु नाट्यशास्त्रे एवमाह—

'या वाक्यप्रधाना पुरुषप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतवाक्ययुक्ता ।
स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयुक्ता सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥'

यथा रत्नावल्याम्—

gannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

'श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी,
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं, किं पुन-
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥'

अत्र सर्वेषां प्रशंसया प्रकृतनाटकाभिनये श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणात् प्ररोचना नाम भारतीभेदः ।

(७६) प्रश्नः—निम्नाङ्कितानां नाट्योक्तीनां परिचयो देयः—स्वगतम्, प्रकाशम्, अपवारितम्, जनान्तिकम्, आकाशभाषितम् । (वा० सं० वि० वि० १९३८)

उत्तरम्—स्वगतम्—'अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।' अर्थाद् यद् वाक्यम् अन्यस्य श्रवणायोग्यं तदिह दृश्यकाव्ये स्वस्मिन्नात्ममात्रे गतं=प्रत्यक्षत्वेन स्थितमिति स्वगतं मतम् । अर्थात् तद्वाक्यं पात्रोऽन्यं न वदति किन्तु स्वमनस्येव इत्थं वदति येन सामाजिकास्तच्छृण्वन्ति । 'आत्मगतम्' इत्यस्यैव नामान्तरम् ।

यथा स्वप्नवासवदत्ते—'वासवदत्ता—(आत्मगतम्) एदं पि मए कत्तव्वं आसी । अहो अकरुणा खु इस्सरा ।'

प्रकाशम्—'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् ।' इति ।

यद् वस्तु सर्वैः श्रवणयोग्यं तत् सर्वेषु प्रकाशते प्रत्यक्षीभवतीति 'प्रकाशम्' कथ्यते ।

यथा स्वप्नवासवदत्ते-'वासवदत्ता—हला ! किं दिट्ठो जामादुओ ?' इति ।

अपवारितम्—'तद्भवेदपवारितम् । रहस्यं यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते ।' इति ।

यद् गोपनीयं वस्तु एकस्मात् पात्रात् सङ्गोप्य स्थानान्तरं गत्वा परस्य जनस्य समक्षे प्रतिपाद्यते तद् 'अपवारितम्' इत्युच्यते ।

यथा स्वप्नवासवदत्ते—'राजा—अये पद्मावती (अपवार्य) वसन्तक ? किमिदम्' ?

जनान्तिकम्—'त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।
अन्योऽन्यामन्त्रणं यत्स्यात् तज्जनान्ते जनान्तिकम् ॥'

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्ध्वं सर्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वाऽन्येन सह मन्त्र्यते तज्जनान्तिकम् ।

यथा शाकुन्तले—'शकुन्तला—हला ! पेक्ख णलिणी पत्तन्तरिदं त्रि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडदि—दुक्करं अहं करोमि त्ति ।'

आकाशभाषितम्—

> किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ।
> श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तस्मादाकाशभाषितम् ॥' इति ॥

अभिनये पात्रं विना जनमन्तरेण अकथितमपि विषयं श्रुत्वेव=श्रवणाभिनयं कृत्वा 'किं ब्रवीषि' इति यद् अभिधीयते तत् आकाशे=शून्ये लक्ष्यपात्राभावात् भाषितम् 'आकाशभाषितम्' स्यात् ।

यथा स्वप्नवासवदत्ते—'चेदी—कुञ्जरिए कुञ्जरिए ! कहिं कहिं ? भट्टिदारिआ पदुमावदी ? किं भणासि 'ऐसा भट्टिदारिआ माहवीलदा मंडवस्स पस्सदो कंदुएण कीलदि'त्ति । जाव भट्टिदारिअं उवसप्पामि ।'

(७७) प्रश्नः—किं नाम श्रव्यं काव्यम् ? कतिविधं च तदिति विलिख्य पद्यस्य स्वरूपं भेदांश्च विशदं विवेचयत ।

उत्तरम्—'श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा ।

> छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकम् ॥
> द्वाभ्यां तु युग्मकं सान्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।
> कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥'

केवलश्रवणयोग्यं श्रव्यं काव्यम् । तच्च श्रव्यं काव्यं द्विप्रकारकं भवति—पद्यमयं गद्यमयं चेति । तत्र—

छन्दसा बद्धानि=नियन्त्रितानि, पदानि यत्र तथोक्तं काव्यं पद्यम् । तच्च मुक्तेन—समाप्तिबोधकक्रियान्वये पद्यान्तरनिरपेक्षेण एकेन तेन=पद्येन 'मुक्तकम्' ज्ञेयम् । तेनेति अभेदे तृतीया । मुक्तमेव मुक्तकम्, स्वार्थे संज्ञायां वा कन् । एवमग्रेऽपि । समाप्तिबोधकक्रियाऽन्वये परस्परैकवाक्यतापन्नाभ्यां द्वाभ्यां पद्याभ्यां युग्मकम् । समाप्तिबोधकक्रियाऽन्वये परस्परैकवाक्यतापन्नैः त्रिभिः पद्यैः सन्दानं=सम्मेलनमस्य सञ्जातमिति सान्दानितकमिष्यते । अस्यैवान्यत्र 'विशेषकम्' इति, 'तिलकम्' इति च नामान्तरद्वयमुपलभ्यते । समाप्तिबोधकक्रियान्वये परस्परैकवाक्यतापन्नैश्चतुर्भिः पद्यैः कलापकं मतं समाप्तिबोधकक्रियान्वये पञ्चभिस्ततोऽधिकैर्वा कुलकं मतम् ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

उक्तं चाऽन्यत्र—

'द्वाभ्यां युग्मकमिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् ।
कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥' इति ॥

(७८) प्रश्नः—महाकाव्यस्य लक्षणं सोदाहरणं प्रतिपाद्यताम् । (हि० प्र० यू० १९७८)

उत्तरम्—महाकाव्यम्—सर्गबन्धत्वे सति रसवत्पद्यसमूहविन्यासवत्वं महाकाव्यस्य लक्षणम् ।

तत्रैको देवप्रकृतिको नायको भवति । यथा—शिशुपालवधे कृष्णः, कुमारसम्भवे कार्तिकेयः । अथवा–सद्वंशोद्भवः क्षत्रियो धीरोदात्तो नायको भवति । यथा—नैषधे नलः । क्वचिदेकवंशसमुत्पन्ना बहवोऽपि भूपा नायका भवन्ति । यथा—रघुवंशे दिलीपादयः । शृङ्गारवीरशान्तेषु एकोऽङ्गी रसो भवति । अन्ये च रसा अङ्गानि भवन्ति । यथा—नैषधे शृङ्गारः, शिशुपालवधे वीरः, महाभारते शान्तश्च । क्वचित् करुणेऽपि अङ्गी, यथा—रामायणे ।

इदं हि—इतिहासप्रसिद्धवृत्तान्तं चतुर्वर्गवर्णनयुतं च भवति । धर्मार्थकाममोक्षेषु च तत्रैकं प्रयोजनं मुख्यं भवति । इदं हि सर्वनाटकसन्धिभिर्युक्तं भवेत् । आदौ आशीर्वादः, नमस्कारः, वस्तुनिर्देशो वा निबद्धयते । क्वचित् खलानां निन्दा, सज्जनानां च प्रशंसा क्रियते । अत्र हि नातिस्वल्पाः, नातिदीर्घाः, अष्टाधिकाः सर्गा भवन्ति । ते च एकवृत्तमयैः पद्यैः अन्ते चान्यवृत्तकैपंद्यैर्युक्ता भवेयुः । क्वापि सर्गः नानावृत्तमयोऽपि दृश्यते । सर्गान्ते च भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।

अत्र सन्ध्यारजनीप्रदोषसूर्येन्दुध्वान्तवासरप्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागरादीनां वर्णनं क्रियते । अपि च सम्भोगविप्रलम्भौ शृङ्गारौ वीररसप्रधानेऽपि काव्ये वर्णनीयौ । तथा च मुनिः, यज्ञः, सङ्ग्रामः, यात्रा, विवाहः, उपायचतुष्टय-मन्त्रणा, पुत्रादिजन्म, नृपामात्यसेनाप्रभृतिश्च साङ्गोपाङ्गा वर्णनीयाः ।

अस्य महाकाव्यस्य नाम च वर्णनीयचारित्रस्य, कवेर्वा, नायकस्य वा नाम्ना कर्त्तव्यम् । तत्र कविनामकं महाकाव्यम्—माघप्रभृति, वृत्तनामकं महाकाव्यम्—कुमारसम्भवम्, कीचकवधादि, नायकनामकम्—रघुवंशादि । सर्गस्य नाम तु सर्गे वर्णनीयया कथया वक्तव्यम् ।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

आर्षेऽस्मिन् महाकाव्ये 'आख्यान'-संज्ञकाः सर्गा भवन्ति। यथा—महाभारतम्। प्राकृतभाषापद्यैर्विनिर्मिते तस्मिन् 'आश्वास'-संज्ञकाः सर्गाः। यथा—सेतुबन्धः। अपभ्रंशभाषानिबद्धे तु 'कुडवक'-संज्ञकाः सर्गा भवन्तीति विज्ञेयम्। यथा—कर्णपराक्रमः।

(७९) प्रश्नः—गद्यकाव्यस्य लक्षणं सोदाहरणं प्रतिपाद्यताम्। तद्भेदांश्च विलिख्य कथाख्यायिकयोः स्वरूपं परस्परं भेदं च निरूपयत। (१९५२, ६४, ७२)।

उत्तरम्—छन्दोंऽशरहितं श्रव्यकाव्यं गद्यम्। तच्च चतुर्विधम्—मुक्तकम्, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्रायम्, चूर्णकं चेति।

तत्र समासरहितं गद्यं मुक्तकम् वृत्तस्य = छन्दसः, गन्धेन = भागेन, लवेनेत्यर्थः, युतं गद्यं वृत्तगन्धि दीर्घसमासयुक्तम् उत्कलिकाप्रायम्, अल्पसमासकं च चूर्णकं विज्ञेयम्।

ननु कथाख्यायिकयोः को भेद इति चेत्? श्रूयताम्—गद्यनिर्मितस्य सरसस्य वस्तुनः 'कथा' इति संज्ञा। तत्र च मध्ये मध्ये क्वचिद् आर्या छन्दः, क्वचिद् वक्त्रापवक्त्र नामकं छन्दः स्यात्। आदौ च नमस्कारश्लोकाः खलादीनां च कीर्तनं कथायां भवति। यथा—कादम्बरी।

गद्यनिर्मितस्य जातिवंशवर्णनसहितस्य सरसस्य वस्तुनो वर्णनम् 'आख्यायिका' इति कथ्यते। अस्याम् अन्यकविनिबद्धानामपि वृत्तानां क्वचित् क्वचित् निवेशः। कथानां व्यवच्छेदको यः स च 'आश्वास'-संज्ञकः स्यात्। आर्याछन्दोभिः केनाप्यपदेशेन आश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनं क्रियते। यथा—शिवराजविजयः।

एतेनेदं सिद्धं यद् आश्वासशून्या कथा, आश्वासयुक्ता च आख्यायिका। कथायां स्वनिर्मितपद्यानामेव प्रवेशः। आख्यायिकायां तु अन्यनिर्मितपद्यानामपि, इति विशेषः।

न च पञ्चतन्त्रीयादीनां कथानां का व्यवस्थेति वाच्यम्? कथा द्विविधा—एक विशेषलक्षणयुक्ता, अपरा च—कथ्यते या सा कथा, इति व्युत्पत्तिमात्रशरणा। तत्र गद्यकाव्यलक्ष्यभूता कथा तु कादम्बरी एका। या व्युत्पत्तिनिष्पन्ना कथा सा लोके 'कहानी'-रूपेणोच्यमाना कथैव।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

न च आख्यायिकोक्तलक्षणहीनानाम् आख्यायिकापदव्यवहारो न युक्त इति वाच्यम् 'अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः' इति वचनात्, तासामपि आख्यायिकामेव गतार्थत्वात् । अत इदं सिद्धं यदेकं सरसं वस्तु यदि आश्वासादिभेदैः कृतं स्यात्तदा 'आख्यायिका' यदा च आश्वास-हीनं तदा 'कथा' इति ।

(८०) प्रश्नः—खण्डकाव्यम्, चम्पूकाव्यम्, विरुदम्, करम्भकम्, एते व्याख्येयाः । (हि० प्र० यू० १९८०, ८१, ८२)

उत्तरम्—खण्डकाव्यम्—खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।' काव्यस्य अर्थाद् महाकाव्यस्य, एकदेशानुसारि यत्किञ्चिल्लक्षणहीनम् एकांशानुरूपमित्यर्थः, संस्कृतपद्यैर्निर्मितं काव्यं खण्डकाव्यं भवेत् । यथा—ऋतुसंहार-मेघदूत-चौरपञ्चाशिकादि ।

चम्पूकाव्यम्—'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।' इति ।

गद्यपद्योभयात्मकं काव्यं चमत्कृत्य पुनाति सामाजिकानिति चम्पूरिति नाम्ना कविभिः कथ्यते । काव्यं चात्र समग्रलक्षणक्रान्तमेवेति बोध्यम् । कथांशविच्छेदास्तूच्छ्वासाभिधेया भवन्ति । यथा—देशराजचरितम् ।

विरुदम्—'गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ।' इति ।

गद्यपद्यात्मकं भूपालगुणकीर्तनं 'विरुदम्' इत्युच्यते । यथा—विरुदमणिमाला ।

करम्भकम्—'करम्भकं तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ।' इति ।

अनेकप्रकाराभिर्भाषाभिर्विनिर्मितं काव्यं 'करम्भकम्' इत्यभिधीयते । इति शम् ।

।। इति साहित्यदर्पणालोके षष्ठः परिच्छेदः ।।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

साहित्यदर्पणस्य

प्रथम परिच्छेदतः षष्ठ परिच्छेद पर्यन्तस्य

अतिलघूत्तरीयाणि लघूत्तरीयाणि च प्रश्नोत्तराणि

प्रश्नः १— साहित्यदर्पणस्य रचयिता कः ?

उत्तरम्— आचार्यो विश्वनाथः।

प्रश्नः २— आचार्यो विश्वनाथः कस्य देशस्य निवासी आसीत् ?

उत्तरम्— उत्कल देशस्य।

प्रश्नः ३— आचार्यस्य विश्वनाथस्य पितुर्नाम किम् ?

उत्तरम्— महापत्र चन्द्रशेखरः।

प्रश्नः ४— महापात्र चन्द्रशेखरः कति भाषाणां विद्वान् आसीत् ?

उत्तरम्— चतुर्दश भाषाणाम्।

प्रश्नः ५— आचार्य विश्वनाथस्य पितामहस्य नाम किमासीत् ?

उत्तरम्— कवि पण्डितमुख्यो नारायणः।

प्रश्नः ६— आचार्यो विश्वनाथः कीदृशमुपाधिं धत्तेस्म ?

उत्तरम्— सन्धि विग्रहिकस्योपाधिम्।

प्रश्नः ७— आचार्यविश्वनाथस्य समयः कः ?

उत्तरम्— १३००खीष्टाब्दतः १३८० खीष्टाब्दस्य मध्ये।

प्रश्नः ८— साहित्यदर्पणव्यतिरिक्ताः कति ग्रन्था आचार्यस्य विश्वनाथस्य समुपलभ्यन्ते ?

उत्तरम्— सप्तग्रन्थाः।

प्रश्नः ९— साहित्यदर्पणो ग्रन्थः अध्यायेषु विभक्तः अथवा परिच्छेदेषु ?

उत्तरम्— परिच्छेदेषु।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः १०— साहित्यदर्पणे कति परिच्छेदाः सन्ति ?

उत्तरम्— दश परिच्छेदाः।

प्रश्नः ११— साहित्यदर्पणव्यतिरिक्ताः के सप्तग्रन्थाः सन्ति आचार्यस्य विश्वनाथस्य?

उत्तरम्— (१) राघवविलासकाव्यम्, (२) कुवलयाश्वचारितम्, (३) प्रभावती परिणयनाटिका, (४) प्रशस्तिरत्नावलिः, (५) चन्द्रकलानाटिका, (६) नरसिंह विजय काव्यम्, (७) काव्य प्रकाशदर्पणाभिधा काव्यप्रकाशस्य व्याख्या च।

प्रश्नः १२— साहित्यदर्पणस्य प्रथम परिच्छेदस्य किं नाम ?

उत्तरम्— काव्यस्वरूप निरूपणपरिच्छेदः।

प्रश्नः १३— कव्यस्य किम्प्रयोजनमाहाचार्यो विश्वनाथः ?

उत्तरम्— चतुर्वर्गफल प्राप्तिः सुखादल्पधियामपि काव्यादेव।

प्रश्नः १४— काव्यस्योपादेयतां केन प्रकारेण प्रप्यपीपदत भामहः ?

उत्तरम्— धर्मार्थ काममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम्।।

प्रश्नः १५— काव्यतो धर्म प्राप्तिः कथं भवति ?

उत्तरम्— भगवन्नारायण चरणराविन्दस्तवादिना हि भवति काव्यतो धर्म प्राप्तिः।

प्रश्नः १६— काव्यत अर्थ प्राप्तौ किं प्रमाणम् ?

उत्तरम्— काव्यं विरचय्य धावकादिकाः कवयः श्रीहर्षादर्थप्रगतिं चक्रुरेव।

प्रश्नः १७— काव्यतो मोक्ष प्राप्तिः कथं भवति ?

उत्तरम्— काव्यजन्यफलाननुसान्धानात् काव्येन मोक्षप्राप्तिश्च सम्भवा।

प्रश्नः १८— अग्निपुराणे केन वाक्येन काव्यस्योपादेयता प्रतिपदितम् ?

उत्तरम्— नवत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा।। इति वाक्येन।

प्रश्नः १९— विष्णुपुराणे केन प्रकरेण काव्यस्योपादेयता प्रतिपादिता ?

उत्तरम्— काव्याऽलापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च।
शव्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशाः महात्मनः।।

प्रश्नः २०— मम्मटाचार्यः काव्यस्य किं लक्षणमाह ?

उत्तरम्— तददोषौ शब्दार्थौ सुगणावनलंकृती पुनः क्वापिं

प्रश्नः २१— न्यक्कारो ह्ययमेवमेयदरयः इत्यादिश्लोके किम्प्रकारकः काव्यदोषो विद्यते ?

उत्तरम्— विधेयाविमर्शाख्यो दोषः।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः २२— 'न्यक्कारो ह्ययमेव में' इत्यादि पद्ये केन प्रकारेण कुत्र च वर्तते विधेयाविमर्शाख्यो दोषः ?

उत्तरम्— अस्मिन् पद्ये स्थानद्वये वर्तते विधेयाविमर्शाख्यो दोषः।

(१) नियमो विद्यते— उद्देश्यमनुक्त्वैव न विध्यमुदीरयेत्

इति नियमाऽनुसारेण— 'अयमेव मे न्यक्कारः' इति वक्तव्यम् न तु 'न्यक्कारो ह्ययमेव मे' इति।

(२) 'स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिः भुजैः' इति वाक्येऽपि भुजानां वैयर्थ्यप्रतिपानमेव मुख्यम् तच्च समासमध्यगतत्वात् गौणतां गतम्। अतएवात्र विधेयाविमर्शदोषः।

प्रश्नः २३— विधेयाविमर्श दोष दुष्टेऽस्मिन् वाक्ये काव्यत्वं स्वीक्रियते न वा?

उत्तरम्— व्यंग्य प्रधानत्वादस्य पद्यस्य ध्वनिनामकमुत्तम काव्यत्वमेवाङ्गी कृतम्।

प्रश्नः २४— श्रुति कटुत्वादिदोषदुष्टेष्वपि पद्येषु काव्यत्वं कदा स्वीक्रियते ?

उत्तरम्— यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः।

प्रश्नः २५— 'अनलंकृती पुनः क्वापि' इति शब्दार्थयोः विशेषणेन काव्यप्रकाशकारस्य कोऽभिप्रायः ?

उत्तरम्— सर्वत्र सालंकारयोः क्वचित् स्फुटालंकारविरहितयोरपि शब्दार्थयोः न काव्यत्वहानिः। इति।

प्रश्नः २६— स्फुटालंकाररहितयोः शब्दार्थयोः किमुदाहरणमाह काव्यप्रकाशकारः?

उत्तरम्— यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः।
ते चोन्मीलित मालती सुरभयः प्रौढ़ाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ,
रेवारोधसि वेतसि तरुतले चेतः समुत्कण्ठते॥

अत्र विभावना विशेषोक्ति न स्फुटौ अथाप्यत्र उत्तम काव्यत्वम्।

प्रश्नः २७— 'यः कौमारहरः स एव हि वरः' इत्यादि वाक्ये विभावनाविशेषोक्ती कथमस्फुटौ ?

उत्तरम्— यत्र हेतुं विनाऽपि कार्यं भवति तत्र विभावना नामकोऽलंकारः।

यः कौमारहरः इत्यादौ पद्ये उत्कण्ठायाः किमपि कारणं नास्ति तथापि उत्कण्ठा जायते अतएव विभावना नामकोऽलंकारः।

यत्रकारण सत्वेऽपि कार्यं नहि जायते तत्र भवति विशेषोक्ति नामकोऽलंकारः।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

यः कौमारहर इत्यादि पद्ये अनुत्कण्ठायाः सर्वाणि कारणानि सन्त्यथापि अनुत्कण्ठा नहि जायते अतएवात्र विशेषोक्ति नामकोऽलंकारः।

अत्र कोऽपि अलंकारो नहि स्फुटः अतएवात्र विभावनाविशेषोक्ती अस्फुटौ स्तः।

प्रश्नः २८— वक्रोक्तिकारेण काव्यस्य किं लक्षणमुक्तम् ?

उत्तरम्— वक्रोक्तिः काव्य जीवितमित्याहं काव्यलक्षणं वक्रोक्तिकारः।

प्रश्नः २९— आचार्यो विश्वनाथः किमुक्त्वा वक्रोक्तिकारस्य काव्यलक्षणं दूषितवान् ?

उत्तरम्— विश्वनाथेनाभिहितं यत्— वक्रोक्तिस्तु अलंकार विशेषः अलंकारस्य चोत्कर्षाधायकतैव स्वीक्रियते न तु स्वरूपाधायकता अतएव नहि भवितुमर्हति वक्रोक्तिः काव्यस्यात्मा।

प्रश्नः ३०— भोजराजेन किमुक्तं काव्यलक्षणम् ?

उत्तरम्— अदोषं गुणवत् काव्यमलंकारैरलंकृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति।।

प्रश्नः ३१— भोजराजोक्तं काव्यलक्षणं केन प्रकारेण खण्डितवान् साहित्यदर्पणकारः ?

उत्तरम्— विश्वनाथेनाभिहितं यत् दोषरहितस्यैव काव्यत्वे काव्यं निर्विषयं प्रविरलविषयं वा स्यात्। न च ईषद् दोषपर अदोषमितिपदम्। ईषद्दोषयुक्तमिति वाच्यम् तथा सति निर्दोषस्य काव्यत्वं न स्यात्।

प्रश्नः ३२— रीतिरात्मा काव्यस्येति वाक्यं केनोक्तम् ?

उत्तरम्— काव्यालंकारसूत्रवृत्तीकारेण वामनेन।

प्रश्नः ३३— रीतेरात्मत्वं केन प्रकारेण खण्डितवान् आचार्यो विश्वनाथः।

उत्तरम्— आचर्येण विश्वनाथेनोक्तम्— रीतिस्तु संघटनाविशेषः। संघटना हि अवयवसंस्थानस्वरूपा भवति। आत्मा च तस्माद् भिन्नः। अतएव नहि भवितुमर्हति रीतिः काव्यात्मा।

प्रश्नः ३४— आचार्यो विश्वनाथः काव्यस्य किमाह लक्षणम् ?

उत्तरम्— वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति।

प्रश्नः ३५— वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति वाक्यस्य कोऽर्थः ?

उत्तरम्— रस आत्मा— साररूपतया जीवनाधायकं तत्त्वं यस्य तथाविधं वाक्यमेव काव्यमित्यभिधीयते।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः ३६– वाक्यं रसात्मकं काव्यमित्यत्र रसपदेन किमभिधीयते। का च रस पदस्य व्युत्पत्तिः ?

उत्तरम्– रस्यते आस्वाद्यते इति रसः इति व्युत्पत्त्या रसभावतदाभसादयोऽपि गृह्यन्ते।

द्वितीय परिच्छेदे प्रश्नाः

प्रश्नः १– आचार्यो विश्वनाथः वाक्यस्य किमाह लक्षणम् ?

उत्तरम्– वाक्यं स्याद् योग्यताऽकांक्षाऽसत्तियुक्तः पदोच्चयः इति वाक्यस्य लक्षणमाहाचार्यो विश्वनाथः

प्रश्नः २– पदोच्चयस्य योग्यता का ?

उत्तरम्– पदार्थानां परस्पर संबन्धे वाधाभातो योग्यता ।

प्रश्नः ३– वाह्निना सिञ्चतीति वाक्ये योग्यता कथं नास्ति ?

उत्तरम्– बह्ने सेचनकरणातायाः अभावात् योग्यताया अभावः।

प्रश्नः ४– का नाम आकांक्षा ?

उत्तरम्– एक पदार्थस्यापरपदार्थेन सहाऽन्वयापेक्षा आकांक्षा। सा च श्रोतुर्जिज्ञासा रूपा।

प्रश्नः ५– निराकांक्षस्य पदोच्चयस्य किमुदाहरणम् ?

उत्तरम्– गौः पुरुषो हस्ती देवदत्त इति।

प्रश्नः ६– का नाम पदोच्चयस्य आसत्तिः ?

उत्तरम्– यस्य पदार्थस्य येन पदार्थेन सह सम्बन्धाऽपेक्षा तेन सह तस्याव्यवधानेन. स्थिति आसत्तिः।

प्रश्नः ७– आत्मधर्मरूपा योग्यतापदोच्चयस्य केन प्रकारेण धर्मो भवति ?

उत्तरम्– स्वजन्यजनकत्वरूपपरम्परा सम्बन्धेन।

प्रश्नः ८– शब्दानां कति विषत्वमाह महाभाष्यकारः ?

उत्तरम्– चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः– जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छशब्दाश्च।

प्रश्नः ९– जाति शब्दाः कीदृशः ?

उत्तरम्– गोपिण्डादिषु गोत्वादिका जातिः।

प्रश्नः १०– को नाम गुणः ?

उत्तरम्– विशेषधानहेतुर्गुणः सिद्धो वस्तुधर्मः।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः ११— का नाम क्रिया ?

उत्तरम्— क्रिया साध्यरूपा: वस्तुधर्मा: पाकादय:। पूवापरीभतो अधिश्रयणावश्रयणान्तादि पूर्वापरिभूतो व्यापारकलाप: पाकादिशब्दवाच्य:।

प्रश्नः १२— के द्रव्यशब्दा: ?

उत्तरम्— द्रव्यशब्दा एव यदृच्छाशब्दा: ते च एकव्यक्तिवाचिन: हरिहरादय:।

प्रश्नः १३— साहित्यिका: कुत्र संकेतं गृह्णन्ति, जातौ व्यक्तौ वा ?

उत्तरम्— जातौ न तु व्यक्तौ। तथा चोक्तं विश्वनाथेन— संकेतो गृह्यते जातौ इति।

प्रश्नः १४— व्यक्तौ संकेतस्वीकारे के दोषा: भवन्ति ?

उत्तरम्— आनन्त्यम् अनवस्था चेति दोषद्वयं व्यक्तौ संकेत स्वीकारे भवति:।

प्रश्नः १५— आचार्यो विश्वनाथ: किमाह लक्षणं लक्षणाया: ?

उत्तरम्— मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययाऽन्योऽर्थ: प्रतीयते।
रूढ़े: प्रयोजनाद्वा सौ लक्षणा शक्तिरर्पिता।। इति।

प्रश्नः १६— मुख्यार्थबाधो केन हेतुना भवति ?

उत्तरम्— तात्पर्याऽनुपपत्या।

प्रश्नः १७— मुख्यार्थबाधस्य अन्वयाऽनुपपत्ति: कारणं भवितुमर्हति न वा ?

उत्तरम्— अन्वयाऽनुपपत्ति: मुख्यार्थबाधस्य सार्वभौमो हेतुर्नहि भवितुमर्हति।

प्रश्नः १८— मुख्यार्थ बाधे अन्वयानुपपत्ते: कारणत्वस्वीकारो कुत्र दोष: ?

उत्तरम्— काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् इत्यादौ।

प्रश्नः १९— विश्वनाथोक्तस्य लक्षणालक्षणस्य कोऽर्थ: ?

उत्तरम्— मुख्यार्थबाधे सति, मुख्यार्थसम्बन्धे सतिरूढ़िप्रयोजनान्यतरहेतुकत्वे सति अन्यार्थ प्रतीतिकरत्वं लक्षणात्वम्।

प्रश्नः २०— लक्षणाया रूढ़िप्रयोजनान्यतरहेतुकत्वस्य कारणता दण्डचक्रन्यायेन भवति अथवा तृणारणिमणिन्यायेन ?

उत्तरम्— तृणारणिमणिन्यायेन।

प्रश्नः २१— रूढ़िप्रयोजनान्यतरत्वस्य तृणारणिमणिन्यायता केन प्रकारेण भवति?

उत्तरम्— येन प्रकारेण अग्निं प्रति क्वन तृणविशेष: कारणं भवति, क्वचन अरणि: कारणं भवति, क्वचन च मणि विशेष: कारणं भवति, तेनैव प्रकारेण लक्षणां प्रति क्वचन रूढ़ि: कारणं भवति क्वचन च प्रयोजनं भवति कारणम्।

प्रश्नः २२— गंगायां घोष: इत्यादौ रूढ़ि: कारणमथवा प्रयोजनम् ?

उत्तरम्— प्रयोजनम्।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः २३– कलिङ्ग साहसिकः इति वाक्ये रूढ़िः कारणं वा प्रयोजनम् ?

उत्तरम्– रूढ़िः।

प्रश्नः २४– गंगायां घोषः इति वाक्ये लक्षणाया किं प्रयोजनं वर्तते ?

उत्तरम्– शैत्य पावनत्वातिशय्य नोधनरूपम् ।

प्रश्नः २५– 'कर्मणिकुशलः' इति वाक्ये काव्यप्रकाशकारः केन प्रकारेण लक्षणां प्रत्यपीपदत् ?

उत्तरम– काव्य प्रकाशकारः प्राह– कुशं लातीति व्युत्पत्तिलभ्यः
कुशाग्रहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृते असम्भवन विवेचकत्वादि
साधर्म्य सम्बन्ध सम्बन्धिनं रूपमर्थं बोधयति इति रूढौ लक्षणा अत्र।

प्रश्नः २६– कर्मणि कुशल इति वाक्ये लक्षणायाः खण्डनं कथं चकार विश्वनाथः ?

उत्तरम्– विश्वनाथः प्राह यत्– कर्मणि कुशल इत्यत्र लक्षणैव नास्ति यतः कुशल पदस्य कुशग्राहिरूपस्यार्थस्य व्युत्पत्ति लभ्येऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात्। अन्यद्धि व्युत्पत्तिनिमित्तम् अन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम्।

प्रश्नः २७– व्युत्पत्ति लभ्यस्यार्थस्य मुख्यार्थत्व स्वीकारे कुत्र दोषः ?

उत्तरम्– व्युत्पत्ति लभ्यस्य मुख्यार्थत्वे गौः शेते इत्यत्राऽपि लक्षणा स्यात्। 'गमेर्डोः' इति गम् धातो र्डो प्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयन कालेऽपि प्रयोगात्।

प्रश्नः २८– उपादान लक्षणायाः किमाह लक्षणं विश्वनाथः ?

उत्तरम्– मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादान लक्षणा।

प्रश्नः २९– रूढौ उपादान लक्षणायाः किमुदाहरणम् ?

उत्तरम्– श्वेतो धावति।

प्रश्नः ३०– प्रयोजने उपादान लक्षणायाः किमुदाहरणम् ?

उत्तरम्– कुन्ताः प्रविशन्ति।

प्रश्नः ३१– श्वेतो धावति कुन्ताः प्रविशन्ति अनयोः कीदृश अर्थस्य आक्षेपो भवति ?

उत्तरम्– अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनतया
केवलैर्धावन प्रवेशन क्रिययोः कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैः
एतत् सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः पुरुषदयश्चाक्षिप्यन्ते।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः ३२— लक्षणलक्षणायाः किमाह लक्षणं विश्वनाथः ?

उत्तरम्— अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये।
उपलक्षणहेतुत्वादेषा लक्षण लक्षणा।

प्रश्नः ३३— रूढौ लक्षण लक्षणायाः किमुदाहरणम् ?

उत्तरम्— कलिङ्गः साहसिकः।

प्रश्नः ३४— प्रयोजने लक्षण लक्षणायाः किमुदाहरणम् ?

उत्तरम्— गंगायां घोषः।

प्रश्नः ३५— लक्षण लक्षणायाः अन्यन्नाम किमाह विश्वनाथः ?

उत्तरम्— जहत् स्वार्थेति।

प्रश्नः ३६— सारोपायाः लक्षणायाः किमाह लक्षणं विश्वनाथः ?

उत्तरम्— विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्य प्रतीति कृत्। सारोपा।

प्रश्नः ३७— साध्यावसाना लक्षणायाः किं स्वरूपम् ?

उत्तरम्— यत्र विषयिणा (उपमानेन) विषयः (उपमेयो) निगीर्णो न भवति तत्र भवति साध्यवसाना लक्षणा।

प्रश्नः ३८— का लक्षणा रूपकालंकारस्य वीजं भवति ?

उत्तरम्— सारोपा लक्षणा।

प्रश्नः ३९— राजकीये पुरुषे गच्छति 'राजाऽसौ गच्छतीति कथने कीदृशः सम्बन्धः ?

उत्तरम्— स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः।

प्रश्नः ४०— कदा लक्षणाः शुद्धाः भवन्ति ?

उत्तरम्— यत्र मुख्यार्थलक्ष्यार्थयोः सादृश्येत्तर संबन्धो भवति।

प्रश्नः ४१— कदा लक्षणाः गौण्यो भवन्ति ?

उत्तरम्— यत्र लक्ष्यार्थमुख्यार्थयोः सादृश्य संबन्धो भवति।

प्रश्नः ४२— गौर्वाहिकः इत्यत्र गोणी लक्षणा भवत्यथवा शुद्धा ?

उत्तरम्— गौणी।

प्रश्नः ४३— पदस्य किमाह लक्षणं विश्वनाथः ?

उत्तरम्— वर्णाः पदं प्रयोगार्होऽनन्वितैकार्थ बोधक इति।

प्रश्नः ४४— साहित्यिकानांनये अर्थः कतिविधः?

उत्तरम्— त्रिविधः।

प्रश्नः ४५— के त्रिविधा अर्थाः सन्ति साहित्यकाभिमताः ?

उत्तरम्— वाच्यो लक्ष्यो व्यंग्यश्च।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः ४६– को वाच्योऽर्थः ?

उत्तरम्– शब्दस्याभिधया शक्त्या बोध्योऽर्थ वाच्यार्थः।

प्रश्नः ४७– को नाम लक्ष्यार्थः ?

उत्तरम्– शब्दस्य लक्षणया शक्त्या बोध्योऽर्थे लक्ष्यार्थः।

प्रश्नः ४८– को नाम व्यंग्यार्थ ?

उत्तरम्– शब्दस्य व्यञ्जनया शक्त्या बोध्योऽर्थो व्यंग्यार्थः।

प्रश्नः ४९– का नामाभिधा शक्तिः ?

उत्तरम्– वाच्यार्थ प्रकाशिका शब्दस्य शक्तिरभिधा।

प्रश्नः ५०– वाच्यार्थस्यापरं नाम किम् ?

उत्तरम्– मुख्यार्थः संकेतितार्थश्च।

प्रश्नः ५१– व्यञ्जनायाः किमाहलक्षणं विश्वनाथः ?

उत्तरम्– विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः।
सा शक्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च।

प्रश्नः ५२– व्यञ्जना कतिविधा ?

उत्तरम्– द्विविधा।

प्रश्नः ५३– कौ द्वौ भेदौ स्तो व्यञ्जनायाः ?

उत्तरम्– अभिधामूला व्यञ्जना, लक्षणामूला व्यञ्जना चेति।

प्रश्नः ५४– का नामाभिधामूला व्यञ्जना ?

उत्तरम्– अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते।
एकत्रार्थेऽन्यधीर्हेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाश्रया।।

प्रश्नः ५५– के सन्ति संयोगादिकाः ?

उत्तरम्– संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः।
सामर्थ्यमौचितीदेशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृति हेतवः।।

प्रश्नः ५६– अनेकार्थस्य शब्दस्य नियामकस्य संयोगस्य किमुदाहरणम् ?

उत्तरम्– 'सशंखचक्रो हरिः।'

अत्र शंखचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः ५७– अनेकार्थस्य शब्दस्य एकार्थे नियामकस्य विप्रयोगस्य किमुदाहरणम् विद्यते ?

उत्तरम्– 'अशंखचक्रो हरिः'

अत्र शंखचक्र विप्रयोगेन हरि शब्दो विष्णुमेव वक्ति।

प्रश्नः ५८– अनेकार्थस्य शब्दस्य एकार्थे नियामकस्य साहचर्यस्य किमुदाहरणम् वर्तते ?

उत्तरम्– भीमार्जुनौ । अत्र भीमसाहचर्येण अर्जुनः पार्थः।

प्रश्नः ५९– अनेकार्थस्य शब्दस्य एकार्थे नियामकस्य विरोधस्य किमुदाहरणम् विद्यते ?

उत्तरम्– कर्णार्जुनौ। अत्र अर्जुन विरोधात् कर्णः सूत्रपुत्रः।

प्रश्नः ६०– अनेकार्थस्य शब्दस्य एकार्थे नियामकस्य अर्थस्य (प्रयोजनस्य) किमुदाहरणम् वर्तते ?

उत्तरम्– स्थाणु भज भवच्छिदे।

अत्र भवच्छेदरूप प्रयोजनात्! स्थाणुः शिवः न तु शंकुः।

प्रश्नः ६१– अनेकार्थस्य शब्दस्य एकार्थे नियामकस्य प्रकरणस्य किमुदाहरणम् विद्यते ?

उत्तरम्– सर्वं जानाति देवः।

अत्र प्रस्तावात् देवपदं राजानमभिधत्ते न तु देवतां काञ्चित्।

प्रश्नः ६२– अनेकार्थस्य शब्दस्यैकार्थे नियामकस्य लिङ्गस्य किमुदाहरणम् विद्यते ?

उत्तरम्– कुपितो मकरध्वजः।

अत्र कोपरूपात् धर्मात् मकरध्वजः कामो न तु सागरः।

प्रश्नः ६३– अनेकार्थस्य शब्दस्य एकार्थे नियामकस्य अन्यशब्दसन्निधानस्य किमुदाहरणम् ?

उत्तरम्– देवः पुरारिः।

अत्र देवपदस्य सन्निधानात् पुरारिः शिवः।

प्रश्नः ६४– अनेकार्थस्य शब्दस्यैकार्थे नियामकस्य सामर्थ्यस्य किमुदाहरणम् वर्तते ?

उत्तरम्– मधुना मत्तः पिकः। अत्र मधुर्वसन्तः।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्न: ६५— अनेकार्थस्य शब्दस्यैकार्थे नियामकस्य औचित्यस्य किमुदाहरणम् वर्तते ?

उत्तरम्— यातु वो दयिता मुखम्।

अत्रौचित्यात् मुखं सम्मुख्यं न तु मुखम्= वदनम्।

प्रश्न: ६६— अनेकार्थस्य शब्दस्यैकार्थे नियामकस्य देशस्य किमुदाहरणम् ?

उत्तरम्— विभाति गगने चन्द्रः।

अत्र गगन देशात् चन्द्रः शशी न तु कर्पूरः।

प्रश्न: ६७— लक्षणामूलव्यञ्जनायाः किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम्।
यया प्रत्यायते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया॥

प्रश्न: ६८— अर्थी व्यञ्जनायाः किं स्वरूपमाह विश्वनाथः ?

उत्तरम्— वक्तृ-बोद्धव्य-वाक्यानाम् अन्यसन्निधि वाच्ययोः।
प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च।
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थ सम्भवा॥

प्रश्न: ६९— आर्थी व्यञ्जनायाः कति भेदाः भवन्ति ?

उत्तरम्— त्रयो भेदाः।

प्रश्न: ७०— के त्रयो भेदाः भवन्त्यर्थव्यञ्जनायाः ?

उत्तरम्— (१) वाच्यार्थव्यञ्जना, (२) लक्ष्यार्थ व्यञ्जना, (३) व्यंग्यार्थ व्यञ्जना च।

प्रश्न: ७१— साहित्यदर्पणस्य द्वितीयपरिच्छेदस्य मुख्यः प्रतिपाद्यो विषयः को विद्यते ?

उत्तरम्— शब्दशक्तेर्विवेचनमेव द्वितीयपरिच्छेदस्य मुख्यो विषयः।

तृतीय परिच्छेदे प्रश्नाः

प्रश्न: १— रसस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— विभावेनाऽनुभवेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा।
रसतामेतिरख्यादिः स्थायीभावाः सचेतयाम्॥

प्रश्न: २— को नाम चमत्कारः ?

उत्तरम्— चमत्कारश्चित्तविस्तार रूपो विस्मयापरपर्यायः।

प्रश्न: ३— कृतीनारायणः कस्माद् अद्भुतमेव रसमाह ?

उत्तरम्— रसे सार चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः।
तस्माददद्भुतमेवाह कृती नारायणाो रसम्।।

प्रश्नः ४– रसे सत्त्वं किमुच्यते ?

उत्तरम्– रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते।
अतएव वाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरोधर्मः सत्त्वम्।

प्रश्नः ५– करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वम् कथं स्यात् ?

उत्तरम्– करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम्।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्।।

प्रश्नः ६– करुणादीनां सुखमयत्वे किं प्रमाणम् ?

उत्तरम्– नहि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् सुखमयत्वमेव।

प्रश्नः ७– करुणादीनां दुःखमयत्वे काऽनुपपत्तिर्भवेत् ?

उत्तरम्– करुणरसस्य दुःखहेतुत्वे करुणरसप्रधान रामायणादिप्रबन्धानामपि दुःखहेतुताप्रसंगः स्यात्।

प्रश्नः ८– नाट्यकाव्यादौ कथं रामादिरत्युद्बोधकारणैः सामाजिकरत्याद्युद्बोधः?

उत्तरम्– व्यापारोऽस्तिविभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः।
तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधि प्लवनादयः।
प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते।

प्रश्नः ९– ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलंघनादावुत्साहोद्बोधः ?

उत्तरम्– उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः।
नृणामपिं समुद्रादि लंघनादौ न दुष्यति।

प्रश्नः १०– विभावादीनामलौकिकत्वं कथं भवति ?

उत्तरम्– विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम्।
अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम्।।

प्रश्नः ११– किं नाम विभावनम् ?

उत्तरम्– रत्यादेर्विशेषेण आस्वादांकुरणयोग्यता नयनं विभावनम्।

प्रश्नः १२– किं नामानुभावनम् ?

उत्तरम्– आस्वादांकुरण योग्यतां नीतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् अनुभावनम्।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः १३– रसोद्बोधे कार्यकारणसहकारिभूता विभावादयः कथं कारणतां यन्ति।

उत्तरम्– कार्यकारण सञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः।
रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः।।

प्रश्नः १४– यदि मिलितैरेवा विभावानुभावसञ्चारिभिः रसः तर्हि कथमेकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि सः स्यात् ?

उत्तरम्– सद्भावश्चेद् विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत्।
मटित्यन्य समाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते।

प्रश्नः १५– अनुकर्यस्य रत्यादेरुद्बोधो रसोभवितुमर्हति वा नहि ?

उत्तरम्– पारमित्यात् लौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा।
अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत्।।

प्रश्नः १६– अनुकर्तृगतो भवितुमर्हति न वा रसोद्बोधः ?

उत्तरम्– शिक्षाभ्यासादिरूपेण राघवादेः स्वरूपताम्।
दर्शयन् नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत्।।

प्रश्नः १७– रसस्य ज्ञाप्यत्वं कथं न भवति ?

उत्तरम्– यो हि ज्ञाप्यो घटादिः सन्नपिकदाचिदज्ञाता भवन्ति। नहि रसस्तथा प्रतीतिमन्तरेणाभावात्।

प्रश्नः १८– अलौकिकस्य रसस्य सद्भावे किं प्रमाणम् ?

उत्तरम्– प्रमाणं चर्वणै वात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम्।

प्रश्नः १९– भरतोक्तं रससूत्रं किमस्ति ?

उत्तरम्– विभावानुभावसञ्चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः। इति।

प्रश्नः २०– रसस्याखण्डत्वं स्वप्रकाशत्वं च कथं सिद्ध्यति ?

उत्तरम्– रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसोभवेत्।
अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च सिद्ध्यति।।

प्रश्नः २१– विभावस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः। इति।

प्रश्नः २२– विभावस्य कति भेदाः भवन्ति ?

उत्तरम्– द्वौ भेदौ आलम्बन विभावः उद्दीपन विभावश्च।

प्रश्नः २३– को नामलम्बन विभावः ?

उत्तरम्– आलम्बनं नायकादिः तमालम्ब्यरसोद्गमात्।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्न: २४— नायकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— त्यागी कृती कुलीन: सुश्रीको रूपयौवनोत्साही।
दक्षोऽनुरक्तलोक: तेजो वैदग्ध्यशीलवान् नेता।।

प्रश्न: २५— नायकस्य कति भेदा: भवन्ति ?

उत्तरम्— चत्वार:।

प्रश्न: २६— नयकस्य के चत्वारो भेदा: भवन्ति ?

उत्तरम्— (१) धीरोदात्त:, (२) धीरोद्धत:, (३) धीरललित:, (४) धीरप्रशान्तश्च।

प्रश्न: २७— धीरोदात्त नायकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— अविकत्थन: क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्व:।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रत: कथित:।।

प्रश्न: २८— धीरोद्धत नायकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— मायापर: प्रचण्ड: चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठ:।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धत: कथित:।।

प्रश्न: २९— धीरललित नायकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललित: स्यात्।

प्रश्न: ३०— धीर प्रशान्तनायकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— सामान्यगुणैर्भूयान् द्रिजादिको धीर प्रशान्त: कथित:।

प्रश्न: ३१— दक्षिणनायकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— अनेकामहिलासुसमरागो दक्षिण: कथित:।

प्रश्न: ३२— धृष्टनायकस्य किं लक्ष्णणम् ?

उत्तरम्— कृतागा अपि नि:शंक: तर्जितोऽपि न लक्षित:।
दृष्टदोषोऽपि भिथ्यावाक् कथितो घृष्टनायक:।।

प्रश्न: ३३— अनुकूलनायकस्य किं लंक्षणम् ?

उत्तरम्— अनूकूल एक निरत:।

प्रश्न: ३४— शठनायकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— शठोऽयमेकत्र बद्धभावो य:।
दर्शित वहिरनुरागो विप्रियमन्यत्रगूढमाचरति।

प्रश्न: ३५— पीठमर्दस्य किं लक्ष्णणम् ?

उत्तरम्— नायकस्य बहुव्यापिनिप्रसंगसंगते इतिवृत्ते नायकसामान्य गुणै: किञ्चिदून: नायकस्य पीठमर्दाख्य: सहायो भवति।

यथा— रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादय:।

agannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः ३६— नायकस्य शृंगारे के सहायाः भवन्ति ?

उत्तरम्— शृंगरेऽस्य सहायाः विटचेटकविदूषकाद्याः स्युः।
भक्ता नर्मसुनिपुणाः कुपित वधूमानभञ्जनाः क्षुद्राः।

प्रश्नः ३७— विटस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— सम्भेगविहीन सम्पद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः।
वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ वहुमतो गोष्ठ्याम्॥

प्रश्नः ३८— विदूषकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मपुर्वेषभाषाद्यैः।
हास्यकरः कलहरतिः विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः॥

प्रश्नः ३९— शकारस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य संयुक्तः।
सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः॥

प्रश्नः ४०— दण्डे नायकस्य के सहायकाः भवन्ति ?

उत्तरम्— दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च। सहायाः।

प्रश्नः ४१— धर्मे नायकस्य के सहायकाः भवन्ति ?

उत्तरम्— ऋत्विक्पुराधसः स्युब्रह्मविदस्तपसास्तथा धर्मे। सहायाः।

प्रश्नः ४२— नायकस्य दूताः कतिविधाः भवन्ति

उत्तरम्— त्रिविधाः।

प्रश्नः ४३— के त्रिविधाः नायकस्य दूता भवन्ति ?

उत्तरम्— (१) निसृष्टार्थाः, (२) मितार्थाः, (३) संदेशहारकाश्च।

प्रश्नः ४४— निसृष्टार्थस्य दूतस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम्।
सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः॥

प्रश्नः ४५— मितार्थस्य दूतस्य लक्षणं किम् ?

उत्तरम्— मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धकारी मितार्थकः।

प्रश्नः ४६— संदेश हारकस्य दूतस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— यावद्भषित संदेशहारः संदेशहारकः।

प्रश्नः ४७— नायकस्य के अष्टौ सात्त्विकागुणा भवन्ति ?

उत्तरम्— शोभ विलासो माधुर्य गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी।
ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्न: ४८— शोभानामकस्य नयकगुणस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता।
नीचे घृणाधिके स्पर्धा यत: शोभेतितां विदु:।।

प्रश्न: ४९— विलासनामकस्य नायकगुणस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— धीरादृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वच:।।

प्रश्न: ५०— नायिकानां कति भेदा: भवन्ति के च ते ?

उत्तरम्— नायिकानां त्रयो भेदा: भवन्ति— स्वस्त्री, अन्यस्त्री, साधारणस्त्रीति च।

प्रश्न: ५१— स्वीया नायिकया: किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— विनयार्जवादि युक्ता गृहकर्म परा पतिव्रतास्वीया।

प्रश्न: ५२— स्वीयानायिकाया: कति भेदा: भवन्ति ?

उत्तरम्— त्रयो भेदा:।

प्रश्न: ५३— के त्रयो भेदा: भवन्ति स्वीयाया: ?

उत्तरम्— मुग्धा, मध्या प्रगल्भा चेति।

प्रश्न: ५४— मुग्धा नायिकाया: किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— प्रथमावतीर्ण यौवनमदन विकारा रतौ वामा।
कथिता मृदुश्चमाने समधिक लज्जावती मुग्धा।

प्रश्न: ५५— मध्याया: नायिकाया: किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना।
ईषत् प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता।।

प्रश्न: ५६— प्रगल्भाया: नायिकाया: किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा।
भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्त नायका।।

प्रश्न: ५७— साहित्यदर्पणकारेण स्वीयाया: नायिकाया: कति भेदा: कथिता:?

उत्तरम्— त्रयोदश भेदा:।

प्रश्न: ५८— परकीयाया: नायिकया: कति भेदा: भवन्ति ?

उत्तरम्— द्वौ भेदौ।

प्रश्न: ५९— कौ द्वौ भेदौ स्त: परकीयाया: नायिकाया: ?

उत्तरम्— परोढा, कन्या च।

प्रश्न: ६०— परोढाया: किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितत्रपा।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्न: ६१– कन्या नायिकाया: किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना।

प्रश्न: ६२– वेश्याया: किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– धीरा कलाप्रगल्भा स्याद् वेश्या सामान्य नायिका। इति।

प्रश्न: ६३– स्वाधीनभर्तृकाया: किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका।।

प्रश्न: ६४– का स्यात् खण्डितनायिका: ?

उत्तरम्– पार्श्वमेति प्रियो यस्या: अन्यसंयोगचिह्नित:।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्या कषायिता।।

प्रश्न: ६५– का भवत्यभिसारिका नायिका ?

उत्तरम्– अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका।।

प्रश्न: ६६– का स्यात् कलहान्तरिता ?

उत्तरम्– चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य वा।
पश्चात् तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा।।

प्रश्न: ६७– का भवेद्विप्रलब्धा नायिका ?

उत्तरम्– प्रिय: कृत्वाऽपि संकेतां यस्या: नायाति संनिधिम्।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता।।

प्रश्न: ६८– का स्यात् प्रोषित्भर्तृका ?

उत्तरम्– नानाकार्यवशाद् यस्या: दूरदेशं गत: पति:।
सा मनोभवदु:खार्ता भावेत् प्रोषित भर्तृका।।

प्रश्न: ६९– का स्याद्वासकसज्जानायिका ?

उत्तरम्– कुरुते मण्डनं यस्या: सज्जिते वास वेश्मनि।
सा तु वासकसज्जा स्याद् विदितप्रियसंगमा।।

प्रश्न: ७०– विरहोत्कण्ठिता नायिकाया: किं लक्षणम्?

उत्तरम्– आगन्तुं कृतचित्तेऽपि दैवान्नायाति यत् प्रिय:।
तदनागमदु:खार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा।।

प्रश्न: ७१– प्रतिनायकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– धीरोद्धत: पापकारी व्यसनी प्रतिनायक:।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः ७२– को नामाऽनुभावः ?

उत्तरम्– उद्बुद्धंकारणैः स्वैः, स्वैः वहिर्भावं प्रकाशयन्।
लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः।।

प्रश्नः ७३– कति संख्याकाः व्यभिचारिणो भवन्ति ?

उत्तरम्– त्रयस्त्रिंशत् संख्याकाः।

प्रश्नः ७४– स्थायिभावस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातु मक्षमा।
आस्वादां कुरकन्दोऽसौ भावः स्थर्यीति संमतः।

प्रश्नः ७५– कति स्थायिभावाः के चते ?

उत्तरम्– रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चैवमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च।।

प्रश्नः ७६– कति के च रसाः ?

उत्तरम्– शृंगारहास्य करुणरौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्सोद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः।।

प्रश्नः ७७– शृंगार रसस्य किं स्वरूपम् ?

उत्तरम्– शृंगं हि मन्मथेद्भेदस्तदागमनहेतुकः।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृंगार इष्यते।।

प्रश्नः ७८– शृंगारस्य स्थायीभाव कः ?

उत्तरम्– रतिः।

प्रश्नः ७९– शृंगारस्य देवता का: ?

उत्तरम्– विष्णुः।

प्रश्नः ८०– शृंगारस्य कति भेदाः ?

उत्तरम्– मुख्यतया द्विविधः।

प्रश्नः ८१– कौ द्वौ भेदौ शृंगारस्य स्तः ?

उत्तरम्– संभोगो विप्रलम्भश्च।

प्रश्नः ८२– को नाम विप्रलम्भ शृंगारः ?

उत्तरम्– यत्र रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ।

प्रश्नः ८३– विप्रलम्भः कतिविधाः ?

उत्तरम्– चतुर्विधः।

प्रश्नः ८४– के चत्वारो भेदाः सन्ति विप्रलम्भस्य ?

उत्तरम्– (१) पूर्वराग हेतुकः, (२) मानहेतुकः, (३) प्रवासहेतुकः, (४) करुणात्मकश्चं।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्न: ८४– पूर्वराग: कति विध: ?

उत्तरम्– त्रिविध:।

प्रश्न: ८६– के ते पूर्वरागस्य त्रयो भेदा: सन्ति ?

उत्तरम्– (१) नीलीराग: (२) कुसुम्भराग:, (३) मञ्जिष्ठरागश्च।

प्रश्न: ८७– तृतीयपरिच्छेदस्य प्रधानोवर्ण्यो विषय: क: ?

उत्तरम्– रसस्य विवेचनम् प्रधानो विषय:।

चतुर्थ परिच्छेदे प्रश्ना:

प्रश्न: १– साहित्यदर्पणानुसारेण काव्यं कविधम् ?

उत्तरम्– द्विविधम्।

प्रश्न: २– कौ द्वौ भेदौ स्त: काव्यस्य ?

उत्तरम्– ध्वनिकव्यं गुणीभूत व्यंग्यकाव्यञ्च।

प्रश्न: ३– किं नाम गुणीभूतव्यंग्यकाव्यम् ?

उत्तरम्– वाच्यातिशायिनि व्यंग्ये ध्वनिकाव्यम्।

प्रश्न: ४– ध्वनिकाव्यस्यापरं नाम किम् ?

उत्तरम्– उत्तमं काव्यम्।

प्रश्न: ५– कुत्र भवति गुणीभूतव्यंग्यकाव्यम् ?

उत्तरम्– यत्र व्यंग्यार्थो वाच्यार्थतुल्य: तस्मान्यूनो वा भवति तत्र भवति गुणी व्यंग्य कव्यम्।

प्रश्न: ६– ध्वनि: कतिविध:

उत्तरम्– द्विविधो मुख्यत:।

प्रश्न: ७– कौ द्वौ भेदौ स्त: ध्वने: ?

उत्तरम्– लक्षणामूलध्वनि: अभिधामूलध्वनिश्च।

प्रश्न: ८९– लक्षणामूलध्वनेरपरं नाम किम् ?

उत्तरम्– अविवक्षितवाच्यध्वनि:।

प्रश्न: १०– अभिधमूलध्वनेर्नाम किम् ?

उत्तरम्– विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि:।

प्रश्न: ११– अविवक्षित वाच्यध्वने: कति भेदा: भवन्ति ?

उत्तरम्– द्वौ भेदौ।

प्रश्न: १२– कौ द्वौ भेदौ स्त: अविवक्षितवच्य ध्वने: ?

उत्तरम्– (१) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनि: (२) अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनि:

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः १३– विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः कति भेदाः भवन्ति ?

उत्तरम्– द्वौ भेदौ।

प्रश्नः १४– कौ द्वौ भेदौ स्तो विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः ?

उत्तरम्– असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिः संलक्ष्यक्रमव्यंग्य ध्वनिश्च।

प्रश्नः १५– संलक्ष्य क्रमव्यंग्यध्वनेः कति भेदाः भवन्ति ?

उत्तरम्– त्रयो भेदाः।

प्रश्नः १६– के त्रयो भेदाः सन्ति संलक्ष्यक्रमव्यंग्य ध्वनेः ?

उत्तरम्– (१) शब्दशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिः।

(२) अर्थशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिः।

(३) शब्दार्थोभयशक्त्युथः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिः।

प्रश्नः १७– निःश्वासान्ध इवादर्शः चन्द्रमा न प्रकाशते इति वाक्यं कस्य ध्वनेरुदाहरणम् ?

उत्तरम्– अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः।

प्रश्नः १८– त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोत्र तिष्ठति।

अत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्रविधेहि तत्।

इति वाक्यं कस्य ध्वनेरुदाहरणम् ?

उत्तरम्– वाक्यगत अर्थान्तरसंक्रमित वाच्याध्वनेः।

प्रश्नः १९– अवरकाव्यस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– अव्यंग्यं त्ववरं स्मृतम्।

प्रश्नः २०– अवरकाव्यस्यापरं नाम किम् ?

उत्तरम्– चित्रकाव्यम्।

प्रश्नः २१– चित्रकाव्यस्य कौ द्वौ भेदौ स्तः ?

उत्तरम्– शब्दचित्रं वाच्यचित्रञ्च।

प्रश्नः २२– गुणीभूतव्यंग्यकाव्यस्य कति भेदाः भवन्ति ?

उत्तरम्– अष्टौ भेदाः।

प्रश्नः २३– के अष्टो भेदाः भवन्ति गुणीभूतव्यंग्यकाव्यस्य ,

उत्तरम्– (१) इतराङ्गम्, (२) काक्वाक्षिप्तम्, (३) वाच्यसिद्ध्यङ्गम्, (४) सन्दिग्धप्रधान्यम्, (५) तुल्यप्रधान्यम्, (६) अस्फुटम्, (७) अगूढम्, (८) असुन्दरञ्च।

प्रश्नः २४– साहित्यदर्पणस्य चतुर्थ परिच्छेदस्य प्रधानो विषयः कः ?

उत्तरम्– ध्वनिकाव्यविवेचनम्।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

पञ्चम परिच्छेदे प्रश्नाः

प्रश्नः १– अभिधा व्यंग्यार्थस्य बोधने समर्थाऽस्ति न वा ?

उत्तरम्– नहि।

प्रश्नः २– वाच्यार्थव्यंग्यार्थयोः कति भेदाः भवन्ति ? के च ते ?

उत्तरम्– (१) बोद्धृभेदः, (२) स्वरूपभेदः, (३) संख्याभेदः, (४) निमित्तभेदः, (५) कार्यभेदः, (६) प्रतीतिभेदः, (७) कालभेदः, (८) आश्रयभेदः, (९) विषयभेदश्च।

इति नवभेदै भिद्येते वाच्यार्थव्यंग्यार्थौ।

प्रश्नः ३– आचार्यो धनिकः व्यंग्यस्य तात्पर्येऽन्तर्भावं कुर्वन् किमाह ?

उत्तरम्– तात्पर्य व्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः।
यावत्कार्य प्रसारित्वात् तात्पर्य न तुलाभृतम्॥

प्रश्नः ४– लक्षणाभिधे रसस्य बोधिके भवतो न वा ?

उत्तरम्– नहि।

प्रश्नः ५– कथं नहि लक्षणाभिधे रसस्य बोधिके भवतः ?

उत्तरम्– पागसत्त्वद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे।
किंच मुख्यार्थबाधस्य विरहादीप लक्षणा।

षष्ठपरिच्छेदे प्रश्नाः

प्रश्नः १– को नामाभिनयः ?

उत्तरम्– नटैरङ्गादिभिः अवस्थानुकारोऽभिनयः।

प्रश्नः २– अभिनयः कति विधः ?

उत्तरम्– चतुर्विधः।

प्रश्नः ३– के सन्ति चत्वारो भेदा अभिनयस्य ?

उत्तरम्– आङ्गिकः, वाचिकः आहार्यः सत्विकश्चोते।

प्रश्नः ४– दृश्यं काव्यं कति विधम् ?

उत्तरम्– द्विविधम्।

प्रश्नः ५– को द्वौ भेदौ स्तः दृश्यकाव्यस्य ?

उत्तरम्– रूपकाणि उपरूपकाणि च।

प्रश्नः ६– रूपकं कति विधम् ?

उत्तरम्– दशविधम्।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः ७— के दशभेदाः सन्ति रूपकस्य ?

उत्तरम्— (१) नाटकम्, (२) प्रकरणम्, (३) भाणः, (४) व्यायोगः, (५) समवकारः, (६) डिमः, (७) इहामृगः, (८) अंकः, (९) वीथी, (१०) प्रहसनम् च।

प्रश्नः ८— उपरूपकस्य कति भेदाः भवन्ति ?

उत्तरम्— अष्टादश भेदाः।

प्रश्नः ९— के अष्टादश भेदाः भवन्ति उपरूपकस्य ?

उत्तरम्— (१) नाटिका, (२) त्रोटकम्, (३) गोष्ठी, (४) सट्टकम्, (५) नाट्यरासकम्, (६) प्रस्थनम्, (७) उल्लापकम्, (८) काव्यम्, (९) प्रेंखणम्, (१०) रासकम्, (११) श्रीगदितम्, (१२) शिल्पकम्, (१३) विलासिका, (१४) दुमल्लिका, (१५) प्रकरणी, (१६) हल्लीशः, (१७) भणिका चेति।

प्रश्नः १०— गर्भाङ्कस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— अंकोदर प्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान्।
अंकोऽपरो सगर्भाङ्कः सबीजः फलवानापि।। इति।

प्रश्नः ११— पूर्वरङ्गस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरर्गः स उच्यते।।

प्रश्नः १२— सूत्रधारस्य किं लक्षणम् ,

उत्तरम्— नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते।
सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते।

प्रश्नः १३— आमुखस्य (प्रस्तावनायाः) किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— नटी विदूषको वाऽपि परिपार्श्विक एव वा
सूत्रधारेण सहिता. संलापं यत्र कुर्वते।
चित्रैर्वाक्यैः स्वाकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनाऽपिं सा।।

प्रश्नः १४— अर्थोपक्षेपकः कतिविधः ?

उत्तरम्— पञ्चविधः।

प्रश्नः १५— के अर्थोपक्षेपकस्य पञ्च भेदाःसन्ति ?

उत्तरम्— (१) विष्कम्भकः, (२) प्रवेशकः, (३) चूलिका, (४) अंकावतारः, (५) अंकमुखञ्चेति।

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः १६– विष्कम्भकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भः आदावङ्कस्य दर्शितः।

प्रश्नः १७– विष्कम्भकस्य कौ द्वौ भेदौ भवतः ?

उत्तरम्– शुद्धः संकीर्णश्च।

प्रश्नः १८– प्रवेशकस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा॥

प्रश्नः १९– का नाम चूलिका ?

उत्तरम्– जवनिकान्तर्देशस्थैः पात्रैः वस्तुविशेषस्य सूचना चूलिका।

प्रश्नः २०– को नामाङ्कावतारः ?

उत्तरम्– कस्यचिदंकस्य अन्ते पात्रैः तदङ्काभिन्नत्वेन कथ्यतेऽङ्कावतारः।

प्रश्नः २१– नाट्यस्यार्थ प्रकृतयः कति ?

उत्तरम्– पञ्च।

प्रश्नः २२– काः पञ्चविधाः नाट्यस्यार्थ प्रकृतयः सन्ति ?

उत्तरम्– (१) बीजम्, (२) विन्दु, (३) पताका, (४) प्रकरी, (५) कार्यञ्च।

प्रश्नः २३– वीजस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधायद् विसर्पति।
फलस्य प्रथमो हेतुः बीजं तदभिधीयते॥ इति।

प्रश्नः २४– विन्दो किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– अवान्तरार्थ विच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम्।

प्रश्नः २५– पताकायाः किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– व्यापि प्रासंगिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते।

प्रश्नः २६– का नाम नाटकोक्ताः सन्धिः ?

उत्तरम्– अर्थान्तरैकसंबन्धः सन्धिरेकान्वये सति।

प्रश्नः २७– प्रकर्याः किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– प्रासंगिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरीमता।

प्रश्नः २८– कार्यस्य कति अवस्थाः भवन्ति ?

उत्तरम्– पञ्च।

agannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

प्रश्नः २९— कार्यस्य काः पञ्च अवस्थाः भवन्ति ?

उत्तरम्— (१)आरम्भः, (२) यत्नः, (३) प्राप्त्याशा, (४) नियताप्तिः, (५) फलागमश्चेति।

प्रश्नः ३०— आरम्भस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये।

प्रश्नः ३१— यत्नस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽति त्वरान्वितः।

प्रश्नः ३२— प्राप्त्याशायाः किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— उपायापायशंकाभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः इति।

प्रश्नः ३३— का नाम नियताप्तिः ?

उत्तरम्— अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तुनिश्चिता इति।

प्रश्नः ३४— कति विधाः भवन्ति नाटकस्य सन्धयः ?

उत्तरम्— पञ्चविध।

प्रश्नः ३५— काः सन्धि पञ्चविधाः नाटकसन्धयः ?

उत्तरम्— (१) मुखसन्धिः, (२) प्रतिमुखसन्धिः, (३) गर्भसन्धिः, (४) विमर्शसन्धिः, (५) निर्वहणसन्धिश्च।

प्रश्नः ३६— चंपूकाव्यस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरिभिधीयते।

❖❖❖

agannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nep

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

मनोरमा-रत्नविमर्शः । केशवदेव तिवारी । (१-२ भाग)
महाभाष्यनवाह्निकीयालोचनम् । (नवाह्निक-प्रश्नोत्तरी) विजयमित्र शास्त्री
मालविकाग्निमित्र-रहस्यम् । डॉ. बालगोविन्द झा
मीमांसापरिभाषा सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
मुक्तावली-प्रकाश । (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-प्रश्नो.) राजेन्द्रप्रसाद कोठ्यारी
मुद्राराक्षस-विवेकः । लोकमणि दाहाल
मृच्छकटिक-सोपानम् । डॉ. नरेश झा
मेघदूत-तत्वालोकः । अशोकचन्द्र गौड़ शास्त्री
रघुवंश-रहस्यम् । रामप्रसाद त्रिपाठी । १-३ सर्ग, ६-७ सर्ग, १३-१४ सर्ग
रत्नावलीनाटिका सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
रसगङ्गाधर-सारः । डॉ. नरेश झा
लघुशब्देन्दुशेखर-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
लघुसिद्धान्तकौमुदी-चन्द्रिका । आचार्य विजयमित्र शास्त्री
वक्रोक्तिजीवित-दीपिका । डॉ. नरेश झा
वाक्यपदीय-प्रकाशिका । (ब्रह्मकाण्ड) । डॉ. सुरेशचन्द्र शर्मा
वासवदत्ता-रहस्यम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
वेणीसंहार-रहस्यम् । पं. परमेश्वरदीन पाण्डेय
वेदान्तपरिभाषा-सौरभम् । आचार्य शिवप्रसाद द्विवेदी
वेदान्तसार-प्रदीपः । श्री राजेन्द्रप्रसाद कोठ्यारी
वैदिकसाहित्येतिहास-सोपानम् । डॉ. शिवप्रसाद द्विवेदी
वैयाकरणभूषणसार-दीपिका । श्री रामकिशोर त्रिपाठी
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी-चन्द्रिका । शास्त्री एवं त्रिपाठी । (१-४ खण्ड) सम्पूर्ण
वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा-रहस्यम् । स्वामी रामेश्वर पुरी
वृत्तरत्नाकर-दीपिका । पं. वेदव्यास शुक्ल
व्यक्तिविवेकप्रश्नोत्तरीः । (१-२ विमर्श) कोठ्यारी एवं द्विवेदी
व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः । डॉ. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
शाकुन्तल-रहस्यम् । त्रिलोकीनाथ द्विवेदी
शिवराजविजय-दीपिका । पं. वेदव्यास शुक्ल । प्रथम विराम
शिशुपालवध-रहस्यम् । श्री अशोकचन्द्र गौड़ शास्त्री । १-४ सर्ग
संस्कृतसाहित्येतिहास-कुञ्जिका । आचार्य परमानन्द शास्त्री
सांख्यकारिकादर्शः । राजेन्द्रप्रसाद कोठ्यारी
साहित्यदर्पणालोकः । रामजीलाल शर्मा । (१-६ परि.; ७-१० परि.) सम्पूर्ण
साहित्यशास्त्रीयोनिबन्धेतिहासः । वेदव्यास शुक्ल ।
सिन्धुवादवृत्त-रहस्यम् । डॉ कृष्णदेव प्रसाद
स्वरवैदिकी-प्रकाशः । डॉ. बालगोविन्द झा

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal

CC-0. Digitized by eGangotri and MIDF- Delhi

भारतवर्ष के प्राय: सभी विश्वविद्यालयों
(सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी;
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, दिल्ली;
जगन्नाथ संस्कृत विश्वविद्यालय, पुरी;
अवधेशप्रताप सिंह विश्वविद्यालय, रीवा;
पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, जौनपुर;
गोरखपुर विश्वविद्यालय, गोरखपुर इत्यादि)

एवं

समस्त संस्कृत शिक्षा-संस्थानों (माध्यमिक संस्कृत बोर्ड इत्यादि) के परीक्षा पाठ्य-क्रम में निर्धारित पाठ्य-पुस्तकें एवं प्रश्नोत्तरियाँ निम्न स्थानों पर उपलब्ध हैं—

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129,
वाराणसी 221001
दूरभाष : (0542) 2335263

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली 110002
दूरभाष : (011) 23286537

चौखम्बा विद्याभवन
चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069,
वाराणसी 221001
दूरभाष : 2420404

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली 110007
दूरभाष : 23856391

Jagannath Bhattarai Collection. Nagarjun-7, Kathmandu, Nepal